

WEBER VE TOPLUMSAL İKTİDAR: MICHAEL MANN'DE ARAÇSAL- RASYONALİTE KAVRAMININ KULLANIMI

Abdulkadir ÖNCEL

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
akoncel@gmail.com
0000-0001-9256-6498

Vefa Saygın ÖĞÜTLE

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
vsogutle@gmail.com
0000-0003-0596-2842

Öz

Rasyonelleşme modern zamanın ruhunu yansıtan en önemli kavramlardandır. Weber tarihsel değişimi sağlayan şeyin bu rasyonelleşme eğilimi olduğunu ve modern dönemde en sık rastlanan rasyonelite türünün araçsal-rasyonellik olduğunu ileri sürmüştür. Weber'in araçsal rasyonelite kavramı hedeflere ulaşmak için eylemlerin akılcı şekilde düzenlenmesidir. Weber'den etkilenen tarihsel sosyologların başında gelen Michael Mann de iktidar ilişkilerinin ve kaynaklarının tarihsel gelişimini analiz ederken iktidarı kullanan aktörlerin hedeflerine ulaşmak için izlediği yöntemleri inceler. Bu makalenin temel amacı da Mann'in *The Sources of Social Power* isimli dört ciltlik kapsamlı çalışmasında çok boyutlu ağlar üzerinden ortaya koyduğu iktidar analizinde araçsal

255

Dîvân *DISİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*
Araştırma Makalesi

Cilt 30 sayı 59 (2025/2): 255-304
Gün. Tar.: 18.04.2025
Kabul Tar.: 30.05.2025
Yay. Tar.: 25.07.2025
doi: 10.20519/divan.1679447

aklın nasıl ele alındığını ve yorumlandığını ortaya koymaktır. Bu çalışma ile Weber'in rasyonalite anlayışı hem yeniden yorumlanacak hem de araçsal rasyonalite kavramının Mann'in iktidar teorisindeki yeri belirlenecektir. Çalışmada karşılaştırmalı bir analitik okuma yöntemi takip edilerek Mann'in çalışmaları doğrudan Weber'in rasyonalizasyon kavramı ile karşılaştırılmıştır. **Bu çerçevede makalenin temel argümanı şudur:** Mann, Weber'in iktidar kuramını dört temel boyutta (ekonomik, askerî, siyasi ve ideolojik) yeniden ele almış, Marx'ın sınıf vurgusu ile Durkheim'ın düzen arayışını ve diğer bazı perspektifleri bir araya getirerek analitik bir model oluşturmuş ve bu çerçeveyi tarihsel örneklerle temellendirmiştir. Bu yolla Weber'in analizini daha kapsamlı ve tarihsel olarak açıklayıcı bir düzeye taşımıştır. Mann, Weber'in rasyonalite kavramını yalnızca araçsal rasyonalite çerçevesinde değil aynı zamanda toplumsal krizlere çözüm üretme potansiyeli taşıyan dinamik bir yapı olarak da ele almış ve bu sayede kavrama eleştirel bir açıklık kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Max Weber, Michael Mann, Araçsal Rasyonalite, Toplumsal İktidar, İktidar Kuramı, İlişkisellik, Sosyal Teori.

GİRİŞ

Max Weber'in (1864-1920) sosyolojik düşüncesinin merkezinde yer alan rasyonalizasyon kavramı modern toplumların yapısını ve dönüşümünü anlamada temel bir analitik araç olarak öne çıkmaktadır. Weber modern toplumu geleneksel toplumsal yapılardan ayıran en belirgin unsurun "rasyonalite" olduğunu ileri sürmüş; geleneksel inanç ve uygulamaların yerini akılcı düşünce ve eylemlerle şekillenen bir toplumsal düzenin aldığını savunmuştur. Bu rasyonelleşme süreci yalnızca ekonomik alanla sınırlı kalmayıp kapitalizm, bürokrasi, hukuk ve müzik gibi çeşitli toplumsal alanlarda kendisini göstermektedir. Özellikle Protestan ahlakının kapitalist rasyonalitenin gelişimindeki rolünü vurgulayan Weber artan rasyonelleşme eğilimini tarihsel değişimin ana itici gücü olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım aynı zamanda onun Avrupa-merkezci bakış açısının bir yansımasıdır; zira Weber tarih boyunca yaşanan rasyonelleşme sürecini Avrupa uygarlığının üstünlüğünün bir göstergesi olarak konumlandırmıştır. Öte yandan Weber'in teorik mirasından büyük ölçüde etkilenen Michael Mann iktidar ve toplumsal yapı kuramlarını geliştirirken Weber'in bürokrasi, rasyonalizasyon, iktidar ve otorite üzerine ortaya koyduğu teorik çerçeveden hareket etmiş; bu çerçeveyi klasik ve çağdaş sosyal teorisinin bazı önermeleriyle sentezleyerek özgün bir iktidar kuramı inşa etmiştir. Ancak Weber'in yaptığı gibi rasyonelleşmeyi tarihsel ilerlemenin ana eksenini olarak almamıştır.

Bu çalışma Max Weber'in eylem tipolojisinde belirleyici bir yere sahip olan "araçsal-rasyonalite" kavramının Michael Mann'ın *The Sources of Social Power*¹ başlıklı dört ciltlik eserinde nasıl ele alındığını incelemeyi amaçlamaktadır. Mann, Weber'in tarihsel dönüşümün merkezine yerleştirdiği rasyonelleşme olgusunu toplumsal iktidarın tarihsel kökenlerini ve yapısal özelliklerini analiz etmek amacıyla yeniden yorumlamış; bu kavramı ilişkisel bir perspektif ile dönüştürerek toplumsal iktidar teorisinin inşasında kullanmıştır. Çalışmanın temel hedefi Mann'ın araçsal-rasyonalite kavramını Weberci çerçeveden hangi yönleriyle farklılaştırdığını ve bu kavramsal tercihin onun toplumsal iktidar analizine nasıl bir katkı sağladığını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda öncelikle Weber'in ras-

1 Kitabın yalnızca ilk üç cildi Türkçeye çevrildiğinden ötürü makalede kitabın İngilizce orijinal ismi referans alınmıştır. Ancak makalenin dili Türkçe olduğu için ilk üç ciltten yapılan direkt ve dolaylı atıflarda Türkçe metinlere referans verilmiştir.

yonallite türleri arasındaki ayırım ele alınacak; özellikle araçsal-rasyonel (*zweckrational*) ve değer-rasyonel (*wertrational*) eylem kategorileri tartışılacaktır. Ardından Weber'in rasyonalizasyon sürecini kapitalizm, bürokrasi ve hukuk gibi farklı toplumsal alanlarda nasıl incelediği analiz edilecektir. Devamında Mann'ın Weber'in ideal tip kavramsallaştırmasına yönelttiği durağanlık ve tek boyutluluk eleştirisinin ışığında geliştirdiği çok boyutlu iktidar analizine odaklanılacaktır. Son olarak Mann'ın Weberci araçsal rasyonalite anlayışını aşarak farklı tarihsel ve kültürel bağlamlarda ilişkisel ve örgütsel materyalizm perspektifiyle geliştirdiği özgün iktidar kuramı ortaya konulacaktır. Çalışmada karşılaştırmalı bir analitik okuma yöntemi benimsenmiştir. Weber ve Mann'ın metinleri kavramsal bağlamda karşılaştırılmış ve her iki düşünürün de rasyonalite anlayışları sistematik olarak ele alınmıştır. Mann'ın iktidar analizindeki araçsal akıl anlayışı Weber'in araçsal ve değer yönelimli eylem anlayışı ile ilişkilendirilmiştir. Böylece araçsal rasyonalite kavramının Mann'ın iktidar teorisindeki yeri tartışmaya açılmıştır.

Bu çerçevede çalışmamızın ana argümanı şudur: Nihayetinde Michael Mann diğer kavramlarda olduğu gibi rasyonalizasyon meselesinde de Max Weber'in düşüncelerinden önemli ölçüde etkilenmiş olmakla birlikte bu kavramı üç temel yönden (teorik, kavramsal ve ampirik) aşmayı başarmıştır. Öncelikle Weber'in yaklaşımlarını kendi geliştirdiği dörtlü iktidar kuramına dayanan ilişkisel bir perspektifle yeniden yapılandırmış; ikinci olarak özellikle Émile Durkheim başta olmak üzere sosyal bilimlerin diğer kuramsal yaklaşımlarından yararlanarak kavramsal çerçevesini genişletmiştir. Üçüncü olarak ise kavramsal tartışmaları tarihsel analizle temellendirerek rasyonalizasyon sürecine tarihsel bir derinlik kazandırmıştır. Mann bu çerçevede modern toplumlar da rasyonalizasyon olgusunu, toplumsal, siyasal ve ideolojik boyutları kapsayan çok katmanlı bir süreç olarak ortaya koymuştur. Ayrıca rasyonalizasyon dinamiğinin modern toplumların karşı karşıya kaldığı yapısal sorunlara daha bütüncül ve derinlemesine çözümler üretme potansiyeline sahip olduğunu ileri sürmüştür.

Sosyoloji disiplininin kurucu figürlerinden biri olan Max Weber modern toplumu önceki toplumsal yapılardan ayıran temel un-

surun ne olduğu sorusuna yanıt aramıştır. Ona göre modern çağın önceki dönemlerden farkını ortaya koyan en belirgin özellik toplumsal yapıların artan ölçüde rasyonalite (ussallık)² ekseninde şekillenmesidir. Weber bu savını ilk kez *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1902) başlıklı eserinde sistematik bir biçimde ele almış; burada Kalvinist öğretiyi temel alan Protestan ahlakının modern kapitalizmin ruhunu teşkil eden değerlerin oluşumuna nasıl katkıda bulunduğunu göstermeye çalışmıştır. Eserin ön sözünde özellikle “verimlilik”³ ve “rasyonellik”⁴ kavramları öne çıkarılmakta; rasyonelleşme eğiliminin en özgün ve nihai biçimini Batı toplumlarında kazandığı⁵ vurgulanmaktadır. Ancak Randall Collins’in de ifade ettiği üzere Weber rasyonelleşmenin tarihsel eğilim olarak üstünlüğüne ilişkin en açık değerlendirmelerini kapitalizm, bürokrasi veya hukuk alanlarına ilişkin çalışmalarında değil; 1911 yılında kaleme aldığı *Müziğin Tarihsel ve Toplumsal Temelleri* başlıklı eserinde yapmıştır. Bu çalışmasında Batı müziğinin tarihsel gelişimini diğer toplumların müzik gelenekleriyle karşılaştırarak artan rasyonellik bağlamında incelemiş; böylelikle rasyonelleşme sürecinin yalnızca kurumsal yapılarla sınırlı kalmadığını, bireysel eylemleri ve kültürel pratikleri de dönüştürdüğünü ortaya koymuştur.⁶ Ayrıca görüldüğü gibi rasyonelleşme yalnızca modern döneme özgü değildir, bütün insanlık tarihinin (en iyi Batı medeniyetinde tezahür eden) ilerlemesinin temel eksenini oluşturur.

Weber’in analizinde rasyonelleşmenin modern toplumdaki etkisi bireylerin hedeflerine ulaşmak için araçsal-rasyonaliteyi daha yoğun biçimde kullanmalarıyla somutlaşır. Weber sosyolojinin araştırma nesnesini anlamlı toplumsal eylem olarak tanımlar. Bu tanıma göre toplumsal failer eylemlerine diğer aktörlerle ilişkili olarak anlam yükler ve belirli pratik amaçlara ulaşma çabası güderler. Bu bağlamda Weber toplumsal eylemleri dört kategoriye ayırmıştır: Araçsal ve değer-temelli rasyonel eylemler ile alışkanlıklara/geleneklere ve duygulara dayalı irrasyonel eylemler. Bu çerçevede özellikle bu çalışmanın odak noktasını oluşturan araçsal-

2 Bu makalede rasyonellik, ussallık, akılcılık ve bunların fiil ya da sıfatlaştırılmış hâlleri aynı anlamda kullanılmıştır.

3 Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, 2. baskı (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999), 17.

4 Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 19.

5 Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 23–24.

6 Randall Collins, *Max Weber: Bir Kılavuz*, çev. Taylan Banguoğlu, 1. baskı (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 91.

rasyonel (*zweckrational*) eylem tipine vurgu yapmıştır. Weber'e göre modern çağda araçsal-rasyonel eylem türü belirgin bir şekilde ön plana çıkmaktadır. Bu eylem türünde failler kendi çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla çevresel koşulları ve diğer bireylerin beklentilerini dikkate alarak hesaplamalar yapar; ulaşmak istedikleri hedefe uygun araçları seçerek eylemde bulunurlar.⁷ Weber'in ifadesiyle bu eylem tipi faillerin çevrelerindeki nesne ve bireylerin davranışlarına yönelik beklentilerini hesaba katarak amaçları doğrultusunda eylemlerini düzenlemelerini ifade eder.⁸ Failler ulaşılabilir ve somut sonuçlara erişebilmek için akılcı hesaplamalar yaparak hareket ederler. Ancak Weber *Ekonomi ve Toplum* başlıklı temel eserinde araçsal-rasyonalite kavramına dair kesin ve sistematik bir tanım sunmamış; bunun yerine kavramın toplumsal yaşam üzerindeki etkilerini tartışmıştır.⁹ Weber'in bu kavramı en açık biçimde tartıştığı metinlerden biri *Meslek Olarak Bilim*¹⁰ (1993) başlıklı çalışmasıdır. Bu metinde Alman ve Amerikan akademik sistemlerini karşılaştıran Weber akademisyenlerin nitelikli araştırma yapma motivasyonlarının yerini öğrenci sayısı gibi dışsal ölçütlerle tanımlanan başarının almasının araçsal-rasyonaliteyi besleyen bir mekanizma olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre başarı kriterleri dışsal ölçütlere indirgendikçe bireyler kendi hedeflerine ulaşmalarını sağlayacak biçimde eylemlerini akılcı hesaplarla düzenlemektedirler.¹¹

Weber'in toplumsal eylem kategorileri arasında yer verdiği bir diğer rasyonalite tipi ise değer-rasyonel (*wertrational*) eylemdir. Bu eylem biçiminde bireyler rasyonel temellendirilmesi mümkün olmayan belirli değerler doğrultusunda eylemde bulunurlar; fakat bu değerler uğruna gerçekleştirilen eylemler rasyonel bir düzen ve hesaplama temelinde yapılandırılır. Weber özellikle Protestan grupların değer-rasyonelliğinin modern toplumda kapitalist hesaplanabilirliğin gelişimine katkıda bulunduğunu vurgulamak-

7 Tim Benton ve Ian Craib, *Sosyal Bilim Felsefesi*, çev. Ünsal Tatlıcan ve Burcu Binay, 1. baskı (İstanbul: Sentez Yayınları, 2008), 105; Philip Smith, *Kültürel Kuram*, çev. Selime Güzelsan ve İbrahim Gündoğdu, 2. baskı (İstanbul: Babil Yayınları, 2007), 29.

8 Max Weber, *Ekonomi ve Toplum 1*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarın Yayınları, 2012), 132; Randall Collins, *Max Weber: Bir Kılavuz*, çev. Taylan Banguoğlu, 1. baskı (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 88.

9 Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, 1. baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 149–150; Collins, *Max Weber: Bir Kılavuz*, 89–90.

10 Bu metin, Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla (İstanbul: Hür Yayınları, 1993), 126–151 içinde çevrilmiştir.

11 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla (İstanbul: Hür Yayınları, 1993), 130.

tadır.¹² Bu bağlamda bireyler “dünyevi” başarıya ya da pratik bir amaca ulaşma kaygısı taşımaksızın yalnızca kendi benimsedikleri değerleri gerçekleştirmek adına eyleme yönelirler. Söz konusu eylemler amacın bizzat kendisinde içkinleşir; araçsal sonuçlardan bağımsız olarak bireyin değerlerini somutlaştırma iradesinin bir ifadesi hâline gelir.¹³ Ona göre “rasyonel” diye tasnif ettiği dinlerin (İslam, Hristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Hinduizm ve Konfüçyazizm) birçok öğretisi ve ritüeli de değer rasyonalitesine dayalıdır.

Weber'in toplumsal eylem tipolojisinde araçsal-rasyonel (*zweck-rational*) ve değer-rasyonel (*wertrational*) eylemlerin dışında kalan diğer eylem biçimleri ise en uygun araçları belirlemek amacıyla hesap yapma unsurunu içermemeleri bakımından *irrasyonel* nitelikte değerlendirilir. Bu eylem türleri iki grupta toplanmaktadır. İlki duygusal ya da duyusal eylem olup failin anlık etkilenimleri, hisleri ve duygusal tepkilerine dayalı olarak gerçekleştirdiği eylemleri ifade eder. İkinci tür ise alışkanlıklara ya da yerleşik geleneklere dayalı eylem biçimidir. Bu türde failin eylemini yönlendiren unsur bireysel iradede ziyade toplumsal alışkanlıklar ve geleneklerdir.¹⁴ Weber'e göre bu iki eylem türünde amaçtan ziyade eylemin kendisinin ve sonucunda elde edilen tatmin duygusunun belirleyici olduğu görülmektedir. Duygusal eylemler yoğun biçimde hislere dayanır; bu yönüyle ya düşük düzeyde rasyoneldir ya da tamamen rasyonellikten yoksundur. Geleneksel eylemler ise çoğunlukla “hep böyle yapıldığı” için tekrar edilen, bireylere huzur duygusu veren rutinlerden oluşmaktadır.¹⁵

Rogers Brubaker, Weber'in dört eylem tipi arasında rasyonel ve irrasyonel nitelikteki eylemler arasında kesin bir sınır bulunmadığını, aksine bu iki kategorinin arasında geçişlilik bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁶ Bu geçişlilik öznel ve nesnel rasyonalite arasındaki farkı kavrayabilmemiz açısından önemlidir. Weber toplumsal eylemlerin anlamını kavramaya yönelik “Verstehen” yaklaşımından hareketle esasen öznel rasyonaliteyle ilgilenir; eylemin fail açısından taşıdığı anlamı açığa çıkarmaya çalışır. Bununla birlikte toplumsal eylemler ile bilimsel bilgi arasındaki ayrımı ortaya koyma

12 Benton ve Craib, *Sosyal Bilim Felsefesi*, 105.

13 Weber, *Ekonomi ve Toplum* 1, 133.

14 Weber, *Ekonomi ve Toplum* 1, 133.

15 Benton ve Craib, *Sosyal Bilim Felsefesi*, 103–104.

16 Rogers Brubaker, *Rasyonalitenin Sınırları: Max Weber'in Sosyal ve Ahlaki Düşüncesi Üzerine Bir Deneme*, çev. Güney Çeğin ve Baysar Taniyan, 1. baskı (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 76–77.

çabası bağlamında nesnel rasyonalitenin sınırlarını ve doğasını da tartışır. Nesnel rasyonalitenin alanı yalnızca bilimsel olarak ölçülebilir ve değerlendirilebilir olana odaklandığından öznel rasyonaliteye kıyasla daha sınırlıdır. Buna karşın nesnel rasyonalite öznel rasyonalitelerin toplamından oluşan geniş bir toplumsal etkileşim ağını analiz etmeye imkân sağlar. Bu noktada araçsal-rasyonel eylemler nesnel açıdan rasyonel bağlantılara sahipken değer-rasyonel eylemler nesnel ölçütlerle değerlendirildiğinde rasyonel olarak kabul edilmez.¹⁷ Weber'in nesnel rasyonalitenin sınırlarına ilişkin görüşleri David Hume'un aklın pratik iktidarsızlığına yönelik eleştirilerini anımsatır. Hume'a göre akıl kendi başına eylem kararlarını belirleyemez; yalnızca amaçlara hizmet eden bir araç konumundadır ve bu sınırın ötesine geçemez.¹⁸ Bu bakış açısı irrasyonel unsurların da rasyonel bir zeminde ele alınabileceğine işaret eden yeni bir çerçeve sunmaktadır.

Bu çerçeveden hareketle Weber değer-rasyonel eylem türündeki rasyonel niteliğin bireyin amaçlarında içkin olduğunu belirtmektedir. Ancak çoklu ve kimi zaman birbiriyle çelişen hedefler arasındaki tercihin yapılabilmesi için dahi araçsal bir akıl yürütmenin devreye girmesi gerekmektedir. Hedeflerin önceliklendirilmesi sürecinde aciliyet veya toplumsal bağlam gibi faktörler öne çıkabilir. Bununla birlikte değer-rasyonel eylemler belirli bir değere dayandıkları ölçüde kendi iç tutarlılığına sahiptir. Fail açısından söz konusu değer ne denli yüksekse bu eylem araçsal-rasyonalite perspektifinden o ölçüde irrasyonel görünebilir. Zira değer-rasyonel eylem mutlak bir değere yönelirken olası sonuçları göz ardı etme eğilimi taşır; bu yönüyle araçsal akıl yürütme açısından irrasyonel addedilse de failin öznel anlam evreninde rasyonel bir içerik barındırır.¹⁹ Nitekim Weber büyü uygulamalarını da öznel anlamda rasyonel kabul eder; çünkü fail belirli bir amaca ulaşmak için büyüyü bir araç olarak kullanmaktadır.²⁰ Bu noktada eylemin nesnel rasyonelliği fail tarafından kullanılan araç ile ulaşılmak istenen amaç arasındaki uygunluğu dışsal ölçütlere dayanarak değerlendiren gözlemci tarafından tayin edilir. Eylemin sonucu fail tarafından önceden hedeflenmiş olabileceği gibi amaçlanmayan bir sonuç da doğurabilir. Böylelikle eylem öznel bakımdan rasyonel olsa da nes-

17 Brubaker, *Rasyonalitenin Sınırları*, 80-81.

18 Brubaker, *Rasyonalitenin Sınırları*, 87-89.

19 Weber, *Ekonomi ve Toplum 1*, 133-134.

20 Brubaker, *Rasyonalitenin Sınırları*, 82.

nel ölçütler açısından irrasyonel görünebilir; tersi durum da mümkündür.²¹ Araç ve amaç arasındaki bu değişkenlik bireylerin dünya ile kurdukları ilişki biçiminin dönüşümüne ve toplumsal rasyonalitenin çok boyutlu doğasına işaret etmektedir.

Rasyonalizasyon süreci modern dünyanın her alanına derinlemesine nüfuz ettikçe Max Weber'e göre dünya üzerindeki "büyü" çözülmüş ve toplumlar büyü bozumuna uğramıştır. Weber *Meslek Olarak Bilim* başlıklı makalesinde "büyü bozumu" (*disenchantment*) kavramını rasyonalizasyon ve entelektüelleşme süreçlerinin doğal bir sonucu olarak kullanır; bu kavramla modern dünyanın gizemli, doğaüstü ya da esrarengiz güçlerden arındırıldığını ifade eder. Bu bağlamda büyü bozumu modern bireylerin doğaüstü güçlere başvurmaktan vazgeçerek bilimsel bilgi ve rasyonel düşünce aracılığıyla dünyayı anlamaya ve kontrol etmeye yönelmelerini ifade eder. Weber büyü bozumu sürecini açıklarken iki farklı bilgi türünü karşılaştırır: "İlkel" toplumlardaki insanlar kendi çevrelerindeki araç ve gereçleri daha iyi tanımakta; ancak bu bilgi doğrudan pratik deneyimle sınırlı kalmaktadır. Buna karşın modern bireyler çoğu zaman sahip oldukları teknolojik araçların işleyişine dair özel bilgiye sahip olmasalar da bilimsel yöntemlerle her şeyin açıklanabileceğine ve hesaplanabileceğine inanmaktadır. Bu durum modern insanın "her şeyin hesaplanabilir olduğu" yönündeki inancının bir yansımasıdır. Ona göre büyü bozumu Batı kültüründe binlerce yıllık bir dönüşümün ürünüdür ve yalnızca teknik ilerleme ile sınırlı olmayan aynı zamanda dünyayı anlamlandırma biçiminde köklü bir zihniyet değişimini ifade eder. Bu dönüşümün başat aktörü ise bilimdir.²² Ancak Weber bu süreci yalnızca ilerlemeci bir anlatı içinde değerlendirmez; ona göre rasyonalizasyonun yol açtığı büyü bozumu aynı zamanda bireyleri özgürlükten mahrum bırakan bir "demir kafes"²³ de beraberinde getirmiştir.

Weber literatüründe önemli bir yere sahip olan Kalberg, Weber'in rasyonalite kavramının çoklu biçimlerini konu edinen pek çok çalışmanın kavramın barındırdığı teorik potansiyeli yeterince değer-

21 Brubaker, *Rasyonalitenin Sınırları*, 82-85.

22 Weber, *Sosyoloji Yazıları*, 135-136.

23 "Demir Kafes" kavramı aslında ilk elden Weber tarafından kullanılan bir kavram değildir. Bu kavram Talcott Parsons tarafından 1930'da Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu" isimli eserinin İngilizceye çevrilmesi sırasında "çelik gibi sert konut" anlamına gelen "Stahlhartes Gehäuse" ifadesinin İngilizce "iron cage" yani "demir kafes" diye çevrilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bkz: <http://www.thoughtco.com/understanding-max-webers-iron-cage-3026373> (eriş. tar. 20 Haziran 2025).

lendiremediğini ileri sürmektedir. Kalberg'e göre bu çalışmalar çoğunlukla bürokratikleşme, dünyanın büyümesini yitirmesi ve rasyonelleşmenin özgürlük kaybı gibi temalar etrafında yoğunlaşmış; Weber'in rasyonalizasyon anlayışının çok boyutlu doğasını göz ardı etmiştir. Kalberg bu indirgemeci yaklaşımlara karşı çıkarak Weber'in eserlerinde rasyonelitenin tekil ve homojen bir süreç olarak değil; birbirinden bağımsız hatta kimi zaman çelişen süreçler olarak ele alındığını vurgulamaktadır. Ona göre Weber'in farklı çalışmaları arasında dağınık hâlde bulunan rasyonel eylem türlerinin kapsamlı ve bütünlüklü bir analizle bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bu ihtiyaca binaen Kalberg, Weber'in rasyonalizasyon anlayışını dört başlık altında sistematize etmiştir: pratik, teorik, tözsel²⁴ (*substantive*) ve biçimsel (formel) rasyonalite.²⁵

Kalberg'e göre pratik rasyonalite bireylerin gündelik yaşamda karşılaştıkları sorunlarla başa çıkmak amacıyla en uygun araçları kullanma eğilimlerini ifade eder. Bu rasyonalite türü bireyin araç-amaç ilişkisine dayalı akıl yürütme kapasitesinin pratik yaşam içerisindeki somut bir tezahürü olarak görülmektedir.²⁶ Teorik rasyonalite ise gerçekliğin bilinçli bir biçimde kavramsallaştırılması ve soyut düşünce süreçleri yoluyla anlamlandırılmasıdır. Bu rasyonalite biçimi pratik eylemlerden bağımsız olarak gerçekliğin giderek daha hassas ve soyut kavramlar inşa edilerek kavranmasına dayanır.²⁷ Kalberg değer-rasyonalitesine tekabül eden özsel (*substantive*) rasyonelitenin ise bireylerin eylemlerini araç-amaç hesaplamaları yerine belirli değer yargılarına göre düzenlemeleri anlamına geldiğini belirtir. Bu bağlamda özsel rasyonelitenin eylemleri geçmiş, şimdi ya da potansiyel bir "değer postulatı"²⁸ ile ilişkilendirerek düzenlediği ifade edilir.²⁹ Son olarak formel rasyonalite bireylerin eylemlerini belirli kurallar, yasalar veya düzenlemeler çerçevesinde gerçekleştirdikleri rasyonalite biçimini tanımlar. Kalberg, formel rasyonelitenin evrensel olarak uygulanan yasal düzenle-

24 Aslı, esası.

25 Stephen Kalberg, "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History," *American Journal of Sociology* 85, no. 5 (1980): 1145–1146 <https://doi.org/10.1086/227128>; Vefa Saygın Ögütü, *Metodolojik Bireyciliğin Eleştirisi: Sosyal Bilimlerin Nesnesine Dair Realist Bir Girişim*, 1. basım (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 120–122; Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Moderne*, 152.

26 Kalberg, "Max Weber's Types of Rationality," 1152.

27 Kalberg, "Max Weber's Types of Rationality," 1152.

28 "Değer ön kabulü"

29 Kalberg, "Max Weber's Types of Rationality," 1155.

meler aracılığıyla araç-amaç ilişkisine dayalı rasyonel hesaplamayı meşrulaştırdığını vurgular.³⁰ Bu bağlamda rasyonalitenin karmaşık ve girift bir olgu hâline gelmesinin temelinde bireyleri daha üretken olmaya teşvik eden bu inanç sisteminin yattığı söylenebilir.

Weber'e göre Protestan ahlakının rasyonalizasyon eğilimiyle kapitalist sistem arasındaki ilişkinin kökeninde Protestan ahlakının kurtuluş öğretisi bulunmaktadır. Protestan bireylerin arayışı Tanrı tarafından seçilmiş ve kurtarılmış olduklarının dünyevi yaşamda bir işareti olup olmadığını araştırmaya yönelmiştir. Bu anlayışa göre ölüm sonrası kurtuluşa ermiş bireylerin dünyada da bu seçilmişliğin somut göstergelerine sahip olmaları beklenmiştir. Bu bağlamda ekonomik başarı kurtuluşun dünyevi bir işareti olarak değerlendirilmiş; böylece kaderci bir dünya görüşünden hareketle disiplinli ve yoğun çalışma anlayışı geliştirilmiştir. Smith, Merton'ın "amaçlanmamış sonuç" kavramına atıfla, bu durumun rasyonalizasyon sürecinin ivme kazanmasına ve zenginliğe ulaşma çabasına yol açtığını belirtmiştir.³¹ Ancak Weber'e göre bu dönüşümü gerçekleştirenler spekülâtörler ya da sermaye sahipleri değil; aksine kendilerini işlerine adanmış bireylerdir.³² Bu bireylerin mesleklerine adanmışlıklarının sonucu ise oldukça dikkat çekicidir; zira bugün en üst düzeyde rasyonellik atfedilen meslek kavramının kökeninde modern düşüncenin irrasyonel addettiği dini bir anlayış yer almaktadır.³³ Nitekim dini grupların amacı Weber'in ifadeyle "kapitalist ruh"u inşa etmek değildir; onların motivasyonu yalnızca ruhun kurtuluşuna yönelik öğretiye dayanmaktadır ve söz konusu etik pratiğin doğrudan bir sonucudur.³⁴

Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu başlıklı eser Protestan ahlakı ile kapitalizmin gelişimi arasındaki ilişkiyi ele alarak literatürde "Weber Tezi" olarak bilinen tartışmanın temelini atmıştır. Her ne kadar Weber çalışmasında neden Katoliklerin değil de Protestanların kader anlayışının kapitalist gelişimi teşvik ettiğine odaklansa da tezinin merkezinde rasyonalizasyon düşüncesi yer alır. Weber özellikle Püriten mezheplerin dini değerleri ile ekonomik değerler arasında dikkat çekici paralellikler bulunduğunu ortaya

30 Kalberg, "Max Weber's Types of Rationality," 1155.

31 Smith, *Kültürel Kuram*, 35.

32 Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 60.

33 Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 66.

34 Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 77-78.

koymuştur.³⁵ Ona göre Protestanlığın Tanrı ile aracsız ilişki kurma anlayışının beraberinde getirdiği bireyselleşme ve bireysel temelli kurtuluş öğretisi rasyonalizasyon eğilimini beslemiştir. Bu kurtuluş öğretisi ezeli kader anlayışıyla birleşmiş ve kurtuluşun ancak disiplinli, sürekli ve yoğun bir çalışma sonucunda elde edilebileceği düşüncesiyle şekillenmiştir. Weber modern kapitalizmin karakterini belirleyen unsurun da bu rasyonelleşme eğilimi olduğunu savunur. Söz konusu anlayış zaman içerisinde toplumsal hayatın bütün alanlarını etkileyen bir zihniyet dönüşümüne yol açmıştır.³⁶ Karl Marx'ın tarihsel değişimi ekonomik ve maddi güçler temelinde açıklayan materyalist yaklaşımına karşılık Weber kültürün, siyasetin ve özellikle fikirlerin tarihsel değişimde belirleyici bir role sahip olduğunu savunan idealist bir perspektif benimsemiştir. Weber tarihsel değişimi tek boyutlu ekonomik faktörlerle sınırlamayan çok etkenli bir yaklaşımı tercih etmiş; modern kapitalizmin ortaya çıkışını kaçınılmaz bir sonuç olarak değil belirli tarihsel koşulların bir araya gelmesiyle mümkün hâle gelen bir dönüşüm olarak yorumlamıştır. Bu çerçevede Batı kapitalizminin gelişimini benzer sosyo-ekonomik koşullara sahip olmalarına rağmen kapitalizmin ortaya çıkmadığı Çin ve Hindistan gibi Doğu toplumlarıyla karşılaştırmış; Batı'da Protestanlığın dünyevi çıkarları ve maddi kazançları teşvik ederken Doğu dinlerinin aksine manevi uyumu ve öteki dünyayı önceliğini belirtmiştir.³⁷ Weber'in bu karşılaştırmalı yaklaşımı yalnızca idealist bir tarih anlayışı yahut determinizm karşıtlığıyla değil aynı zamanda belirgin bir Avrupa-merkezci perspektifle de ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte Weber'in rasyonalizasyon kavramı başlangıçta Protestan ahlakı ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi açıklamak amacıyla ortaya konulmuş olsa da günümüz modern toplumlarında farklı biçimlere evrilerek varlığını sürdürmektedir.

Weber'in rasyonalite kavramını çağdaş toplumsal bağlamda yeniden yorumlayan önemli düşünürlerden biri de George Ritzer'dir. Ritzer, "*McDonalddlaşma*"³⁸ kavramsallaştırması aracılığıyla Weber'in rasyonalizasyon teorisinin modern toplumlarda nasıl

35 Collins, *Max Weber: Bir Kılavuz*, 87–88.

36 Martin Slatery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, çev. Özlem Balkız, Gülhan Demiriz, Hacer Harlak, Cevdet Özdemir, Şebnem Özkan ve Ümit Tatlıcan, 6. baskı (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2015), 80–81.

37 Slatery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, 83–84.

38 Kavram, Türkçe baskıda isim olarak kullanıldığında "McDonald's" olarak, fiilimsi yapıldığında "McDonalddlaştırma" olarak kullanıldığı için bu kullanıma sadık kalınmıştır.

evrildiğini ve farklı bir görünüm kazandığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre McDonalddlaşma modern toplumların toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarında gözlemlenebilen belirli rasyonalite ilkelerine dayalı bir süreçtir. Bu bağlamda Ritzer, McDonalddlaşmanın başarısının ardında yatan dört temel rasyonalizasyon ilkesini — verimlilik, öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik ve teknolojik denetim — Weber'in rasyonalite anlayışıyla³⁹ ilişkilendirerek kavramsal bir çerçeve oluşturmuştur.⁴⁰ Ritzer'e göre söz konusu ilkeler modern organizasyonların sürdürülebilirliğini ve işleyiş düzenini sağlarken aynı zamanda “akılcılığın akıldışılığı” olarak tanımladığı bir paradoksu da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda McDonalddlaşmanın beşinci boyutunu oluşturan “akıldışılığın rasyonelliği” olgusu araçsal-rasyonaliteye yöneltilecek eleştirilerin günümüz kapitalist toplumlarındaki somut bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.⁴¹ Ritzer araçsal-rasyonalite anlayışını McDonald's örneği üzerinden fast-food endüstrisine uyarlayarak modern örgütsel yapının temel mantığını açıklamaya çalışmış; böylelikle Weber'in kavramsallaştırmasının güncel toplumsal biçimlerine dikkat çekmiştir.

Bu noktada araçsal-rasyonalite kavramının daha geniş bir bağlamda toplumsal iktidarın tarihine uygulanmasının nasıl bir analitik imkân sunduğunu görmek üzere Michael Mann'ın *The Sources of Social Power* başlıklı kapsamlı çalışmasına yönelmek gerekmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde Weber'in araçsal-rasyonel eylem anlayışının Mann'ın kuramsal çerçevesinde nasıl bir yer edindiği; Mann'ın bu kavramı hangi bağlamlarda kullandığı ve nasıl yorumladığı ele alınacaktır. Bu doğrultuda öncelikle Mann'ın iktidar kuramının temel unsurlarına kısaca değinilecek; ardından araçsal-rasyonalite kavramıyla yakından ilişkili olan insan doğasına ve toplumsal ilişkilerin doğasına dair görüşleri analiz edilecektir. Son olarak Mann'ın araçsal-rasyonalite yaklaşımının genel çerçevesi detaylı biçimde ortaya konulacaktır.

39 Max Weber, *Economy and Society* (Totowa, New Jersey: Bedminster Press, 1921/1968); Stephen Kalberg, “Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History”, *American Journal of Sociology* 85 (1980): 1145-1179.

40 George Ritzer, *Toplumsal McDonalddlaşma: Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme*, çev. Şükrü Süer Kaya (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 16-17.

41 Ritzer, *Toplumsal McDonalddlaşma*, 40.

MANN'İN ARAÇSAL RASYONALİTESİNE DOĞRU

Michael Mann'ın iktidar kuramı toplumu bütünsel ve tek boyutlu bir yapı olarak ele almak yerine “birbiriyle çakışan ve kesişen sosyo-mekânsal ağlardan” oluşan dinamik bir yapı olarak kavrar; bu ağların başat özelliğini de iktidar ilişkilerini barındırmak olarak tanımlar.⁴² Mann toplumsal iktidarı ideolojik, iktisadi, askerî ve siyasi olmak üzere dört temel kaynağa ayırır. Bu çerçevede, insan doğasının anlam ve değer ihtiyacından kaynaklanan “ideolojik iktidar” üç temel unsurdan oluşmaktadır. İlk olarak insanlar dünyayı yalnızca duyular aracılığıyla dolayimsız biçimde algılayamazlar; bu nedenle dünyaya anlam kazandırmak üzere belirli anlam kategorilerine ihtiyaç duyarlar. Söz konusu anlam üretimi ideolojik iktidarın epistemik boyutunu oluşturur ve diğer iktidar biçimleri üzerinde hâkimiyet kurmada belirleyici bir rol oynar. İkinci unsur toplum tarafından paylaşılan ortak normlardır. Bu normatif yapı toplumsal iş birliklerinin sürdürülebilirliğini sağlar. Üçüncü unsur ise estetik ve ritüel pratiklerden oluşur. Bu pratikler ideolojik iktidarın rasyonelleştirilemeyen duygusal ve sembolik boyutunu temsil eder ve bireyler üzerinde güçlü bir etki yaratır. Bu üç unsura dayanan ideolojik iktidar anlayışı söz konusu iktidar biçiminin yalnızca teorik bir soyutlama olmadığını; toplumsal yaşamda pratik ve somut karşılıkları bulunduğunu göstermektedir.⁴³ Mann bu üç boyutlu ideolojik iktidar anlayışının toplumda iki farklı örgütlenme biçimi aracılığıyla somutlaştığını ileri sürer. Bunlardan ilki sosyo-mekânsal olarak yayımlı (*diffused*) ve aşkın bir nitelik taşıyan özerk bir örgütlenme tipidir. Bu yapı diğer iktidar kurumlarının ötesine geçerek “kutsal” bir otorite üretme kapasitesine sahiptir ve toplumsal ihtiyaçlara bağlı olarak yeni yapılar inşa eder. İkinci örgütlenme tipi ise içkin maneviyat biçiminde tanımlanır. Bu tür örgütlenme daha az özerk olup mevcut toplumsal yapıların güçlenmesini güven ve bağlılık yoluyla sağlamaya çalışır.⁴⁴

Mann'ın “iktisadi iktidar” anlayışı ise insanların geçimlerini sağlamak ihtiyacı temelinde şekillenir. İnsanlar doğadan elde ettiklerini dönüştürerek üretim, tüketim ve değişim süreçlerine dâhil olurlar;

42 Michael Mann, *The Sources of Social Power, Volume 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 3.

43 Michael Mann, *İktidarın Tarihi 1: Başlangıcından MS 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, çev. Esin Saraçoğlu, Soner Torlak, Emre Kolay ve Olcay Sevimli (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2012a), 35–36.

44 Mann, *İktidarın Tarihi 1*, 36–37.

bu süreçler toplumsal örgütlenme yapılarının oluşumuna zemin hazırlar. Söz konusu örgütlenmeler çevresinde toplumsal sınıflar ortaya çıkar. Mann'e göre iktisadi süreçler insanları dikey bir biçimde sıkı denetim altına alabilen "yoğun" iktidar biçimi ile daha geniş kitleleri yatay bir örgütlenme içinde bir araya getirebilen "yaygın" iktidar biçimi arasında gerçekleşir. Bu noktada Mann Marksist yaklaşımın üretim biçimlerine ya da Yeni Weberci perspektifin toplumsal değişimin örgütlenme tarzına yaptığı indirgemeci vurguyu aşarak üretim ve değişim süreçlerinin birbirini karşılıklı olarak etkileyebileceğini savunur. Toplumsal sınıflar bu iktisadi süreçlerin sonucu olarak ortaya çıksa da bu süreçler her zaman düzen içinde işlemez; sınıflar arasındaki değişim ve çatışmaları mümkün kılan da bu yapısal düzensizliklerdir.⁴⁵ İktisadi örgütlenme üretim, dağıtım, değişim ve tüketim süreçlerinden oluşur ve bireylerin gündelik yaşamlarının önemli bir bölümünü bu süreçlerde harcadıkları emek belirler. Mann ekonomik örgütlenme biçimlerini "praksisin devreleri" olarak tanımlar ve bu devrelerin üretim ile değişim döngüsünde iki uçta yer aldığını belirtir. Döngünün bir ucunda üretim sürecinde emek harcayan işçiler diğer ucunda ise ticaret ve değişim süreçlerine katılan aktörler bulunur. Mann'e göre bu karşıtlık kapitalist sistemde aşırı bir biçimde görünür hâle gelse de her ekonomik örgütlenmenin doğasında mevcuttur.⁴⁶

"Askerî iktidar" ise insan tabiatındaki fiziksel saldırı eğilimi ve savunma ihtiyacının toplumsal yaşamda kurumsallaşmış bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu iktidar biçimine sahip elitler hem farklı grupların iş birliğini gerektiren ortak (*collective*) hem de yönetenin iradesini zor yoluyla dayatan dağıtımcı (*distributive*) iktidar ilişkilerini kontrol ederler. Askerî iktidar merkezde yoğun ve doğrudan bir kontrol uygularken çevrede ise lojistik nedenlerle daha dolaylı ve sınırlı bir denetim mekanizmasına başvurur.⁴⁷

Mann'ın "siyasi iktidar" kavramı ise doğrudan devletle ilgili olup toplumsal ilişkilerin merkezî, kurumsallaşmış ve coğrafi sınırlarla belirlenmiş bir yapı aracılığıyla düzenlenmesine dayanır. Bu iktidar biçimi diğer iktidar türlerinden farklı olarak merkezîleşme eğilimindedir ve merkezden dışa doğru uygulanır. Diğer iktidar biçimleri coğrafi sınırları aşabilse de siyasi iktidar mekânsal olarak merkezîleşmiş bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda siyasi iktidar

45 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 37-38.

46 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 38-39.

47 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 39-40.

çoğunlukla devlet iktidarı ile eş tutulur. Devlet elitleri hem kolektif hem de dağıtımçı bir iktidarı elinde bulundurur. Bununla birlikte Mann siyasi iktidarı despotik ve alt yapısal olmak üzere ikiye ayırır. Despotik iktidar devlet elitlerinin sivil toplum ile müzakere etmeksizin uyguladığı tek taraflı, buyurgan ve zorlayıcı kontrol biçimini ifade ederken; alt yapısal iktidar devletin topluma nüfuz edebilme ve toplumsal düzeni sürdürebilme kapasitesini (yayılmı iktidarı) gösterir. Bu ikinci iktidar biçimi sivil toplumun devlet üzerinde denetim kurmasına imkân tanıyan bir yapıya sahiptir.⁴⁸

Mann'e göre toplumlar tek bir bütünlükten ibaret değildir; aksine farklı iktidar ağlarının kesişiminden oluşan ve sabit sınırları bulunmayan karmaşık yapılardır. Bu iktidar ağları farklı etkilere ve örgütlenme biçimlerine sahiptir ve toplum içindeki ağırlıkları tarihsel koşullara göre değişkenlik gösterir. Bu nedenle toplumsal güç dinamiklerini analiz ederken iktidar kaynakları arasında hiyerarşik bir öncelik sıralaması yapmak yerine bu kaynakların birbiriyle kurduğu ilişkiler ağına odaklanmak gerekir.⁴⁹ Zira tarihsel süreçlerde söz konusu ağlar kimi zaman birbirlerinden bağımsız biçimde işleyebilirken kimi dönemlerde birleşerek toplumsal değişimin öncülüğünü üstlenebilmektedir. Bu çerçevede Mann toplumsal güç dinamikleri içerisinde araçsal-rasyonel eylem tipinin etkisini bütünüyle reddetmez. Araçsal-rasyonalite kavramsal düzeyde hedefe ulaşmak için kaynakların etkin kullanımıyla ilgilenir; ancak Mann'in yaklaşımında bu kaynakların birbirleriyle olan etkileşimleri toplumsal yapıların şekillenmesinde temel belirleyici unsur hâline gelir. Bununla birlikte Mann bu belirleyiciliği salt yapısal bir zeminde ele almaz; insan faktörüne de önemli bir pay atfeder. Bu doğrultuda çalışmanın devamında Mann'in araçsal-rasyonalite anlayışının toplumsal iktidar analizindeki işleyişi çeşitli temalar üzerinden irdelenecektir. Özellikle insan doğası, bürokrasi, devlet ve savaş ön plana çıkan başlıca temaları oluşturmaktadır. Buna ek olarak dinin ve kültürün rolü, bilimin gelişimi, üretim süreçlerinin mekanizasyonu ve araçsal akıl ile kapitalist akıl arasındaki ayrışma temaları da Mann'in iktidar analizindeki araçsal-rasyonalitenin farklı görünümlerinin sunulduğu örnekler olarak ele alınacaktır.

48 Mann, *İktidarın Tarihi 1*, 40-41; Michael Mann, *İktidarın Tarihi 2: Sınıflar ve Ulus-Devletlerin Yükselişi, 1760-1914*, çev. Ali Rıza Güngen, Gülben Şaş, Elçin Deniz Ela, Hüseyin Ali Sözen, Soner Torlak, Bilgesu Savcı ve Mehmet Sait Türk (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2012b), 68.

49 Mann, *İktidarın Tarihi 1*, 41-46.

İlk olarak, Mann'in insan doğası ve rasyonalite/irrasyonalite kavramları arasındaki ilişkiye dair görüşleri analiz edilecektir.

İNSAN DOĞASI

İnsan doğası sosyal bilimler literatüründe geniş bir tartışma alanına sahip olup pek çok farklı disiplinle kesişen ve tarih boyunca farklı düşünürler tarafından çeşitli biçimlerde tanımlanmış bir kavramdır. Michael Mann de insan doğasının rasyonel ve dinamik yönünü kendi toplumsal iktidar kuramının açıklayıcı bir unsuru olarak ele almış ve şu şekilde tanımlamıştır:

İnsanoğlu yaşamdaki iyi şeylerden aldığı hazı artırmak için mücadele eden ve bunu yapmak için uygun araçları seçme ve bu araçları kovalama becerisine sahip, yerinde duramayan, amaçları peşinde koşan ve rasyonel bir varlıktır. En azından insan yaşamının ayırt edici niteliği olan ve insana diğer türlerin yoksun olduğu bir tarihi armağan eden dinamizmi sağlayacak yeterli sayıda insan böyle davranır. İnsana özgü bu nitelikler bu kitapta betimlenen her şeyin kaynağıdır. Bu nitelikler iktidarın esas kaynağıdır.⁵⁰

Mann'in bu insan tanımı insanın rasyonel bir varlık olduğunu ve araçsal-rasyonaliteyi üretmeye yatkın olduğunu varsayar. Bu yaklaşıma göre rasyonel düşünme ve amaçlar doğrultusunda en uygun araçları seçme eğilimi insan doğasının ayırt edici bir niteliğidir ve rasyonalizasyon sürecinin temelini teşkil eder. Bu bağlamda bireyin amaçlarına ulaşmak için araçsal akıl yürütme yoluna başvurusu rasyonel doğasının doğal bir sonucu olarak değerlendirilir. Bununla birlikte Mann insan doğasını yalnızca araçsal-rasyonaliteye indirgemez. Ona göre güdüsel model baştan çıkarıcı olmakla birlikte indirgemeci bir nitelik taşır; zira bireyin beşerî amaçlarını gerçekleştirebilmesi için yalnızca araçsal akıl yürütme yeterli değildir. Bu süreç aynı zamanda doğaya müdahale ve toplumsal iş birliği için ortak değerleri ve ritüeller ile gelenekleri de gerekli kılar. Bu unsurların yokluğunda herhangi bir amaca ulaşılması mümkün değildir.⁵¹ Bu çerçevede insan doğasındaki rasyonelliğin toplumsal bağlamlar ile güç ilişkileri arasındaki dinamik bir etkileşim biçiminde anlaşılması gerekmektedir.

⁵⁰ Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 15.

⁵¹ Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 15-16.

Araçsal-rasyonalite kavramı özellikle Michael Mann gibi Neo-Weberyen yaklaşımları benimseyen düşünürlerin iktidar analizlerinin anlaşılmasında dikkate alınması gereken temel kavramlardan biridir. Zira bu kavram gücün elde edilmesi, kullanılması ve yönlendirilmesi süreçlerinin kavranmasında analitik bir işlev üstlenmektedir. Bununla birlikte insan yalnızca bireysel güdülerinden ibaret olmayıp toplumsal bağlamlar ve iktidar ağlarının çok yönlü etkisi altında hareket eden bir varlıktır. Mann'ın insan doğasında var olduğunu ileri sürdüğü rasyonelliği kendi ilişkisel yöntemi bağlamında toplumsal iktidarın kaynaklarından biri olarak değerlendirmesi ve bu süreçte araçsal-rasyonaliteye doğrudan atıfta bulunması bu makalenin merkezinde yer alan tartışmanın onun iktidar teorisinin anlaşılmasındaki önemini açıkça ortaya koymaktadır. Ancak insan davranışlarının bütüncül biçimde anlaşılabilmesi için indirgemeci yaklaşımlardan kaçınılmalı; farklı tarihsel bağlamlarda çok boyutlu analizlere başvurulmalıdır. Nitekim Mann'ın toplumsal iktidar teorisi bu nedenle bütüncül bir yapıdan ziyade parçalı, dinamik ve çok unsurlu etkileşimler üzerine kuruludur. Bu çerçevede din ve onun etrafında şekillenen kültürel yapı Mann'ın kuramında toplumsal güç dinamiklerinin en belirleyici unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır.

DİNİN VE KÜLTÜRÜN ETKİSİ

Rasyonalizasyon süreci toplumların tarihsel dönüşümünde din ve kültür gibi köklü sosyal yapılardan beslenen çok katmanlı bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Weber'in "rasyonel huzursuzluk" (*rational restlessness*) olarak adlandırdığı kavram Orta Çağ'da Hristiyanlık içinden çıkan ve toplumsal-siyasal yapılar üzerinde değişiklik yapılması gerektiğini düşünen "siyasi tasavvurcular"ın dünyayı daha iyi bir yer hâline getirme arzusuyla bağlantılıdır. Bu kavram Orta Çağ'daki kültürel ve toplumsal dinamiklerle yakından ilişkilidir. Nitekim Hristiyanlık söz konusu dönemde pek çok siyasi tasavvurcunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu aktörler toplumsal rahatsızlıklarda etkili olmuş, kilise otoritesine karşı duyulan hoşnutsuzluğu beslemişlerdir.⁵² Mann, Weber'in Avrupa'ya özgü gördüğü bu huzursuzluğu her zaman "rasyonel" bir nitelik

atfederek tanımladığını belirtir ve Weber'in bu kavramı özellikle Puritanizm bağlamında temellendirdiğini ifade eder. Puritanizm geleneksel Hristiyanlık anlayışı içinde mevcut olan etik davranış normlarını ve toplumsal otoriteyi sorgulayan bir vizyon geliştirmiş; bireysel kurtuluşun ahlaki davranışa bağlı olduğu ve tüm dünyevi otoritelerin kıyamet gününde eşit şekilde yargılanacağı düşüncesini öne çıkarmıştır. Bu anlayış bireysel etik davranış karşılığında herkese kurtuluş vaat ederek dünyevi otoriteye karşı toplumsal değişim ve ahlaki gelişme dürtüsünü teşvik etmiştir. Ancak Mann'e göre bu "rasyonel huzursuzluğun" toplumsal iyileştirmeye hizmet edebilmesi için Durkheim'in işaret ettiği bir toplumsal düzen mekanizmasına ihtiyaç duyulmuştur.⁵³ Bu mekanizma anarşi ve anomiden uzak bir toplumsal düzen arayışı ile normların toplum üzerindeki ahlaki etkisine dayanmaktadır. Bu bağlamda Mann, Weber'in "rasyonel huzursuzluk" kavramını Durkheim'in toplumsal düzen ve normatif sistem yaklaşımı ile birleştirerek Hristiyanlık içindeki siyasi ve sınıf mücadelelerini, ekonomik yaşamı ve savashları dönemin koşulları çerçevesinde Adam Smith'in görünmez elinden ziyade Hz. İsa'nın görünmez eli aracılığıyla düzenlendiği biçiminde yorumlamıştır.⁵⁴

Weber rasyonalizasyon sürecinin kökenlerini araştırırken bu sürecin izlerini tarihsel bir süreklilik içerisinde değerlendirmiştir. Bu yaklaşım onun tarihi birbirinden kopuk dönemler veya kategoriler şeklinde değil genel bir dönüşüm süreci olarak ele aldığını göstermektedir. Weber'e göre tarih başlı başına bir rasyonalizasyon sürecinin ifadesidir.⁵⁵ Ne var ki Weber bu süreci özellikle Protestanlık ve Puritanizm örnekleri üzerinden açıklamaya yönelmiştir. Ancak Mann bu katkıların tarihsel süreçte küçük ve geç dönem katkılar olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim Weber de rasyonalizasyon sürecinin çok genel ve uzun soluklu bir dönüşüm olduğunu belirtmiş ve Puritanizm'in büyük ölçüde Hristiyanlığın orijinal mesajını rasyonel ve radikal bir kurtuluş öğretisi hâline getirdiğini ima etmiştir.⁵⁶ Bununla birlikte Weber söz konusu sürecin teorik bir açıklamasını ayrıntılı biçimde yapmamış; yalnızca tarihsel olarak bu sürecin varlığını ortaya koymuş ve temel dinamiğinin "rasyonel huzursuzluk" olduğunu ileri sürmüştür. Bu kavram Weber'in

53 Nurullah Ardic, "İktidarın Dört Atlısı: Michael Mann ve Tarihsel Sosyoloji," *Toplum ve Bilim*, no. 123 (2012): 269, 271.

54 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 458-459.

55 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 19.

56 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 568.

anlatımında Avrupa kültür ve din tarihine özgü bir olgu olarak sunulmuş; bu yönüyle Avrupa-merkezci bir bakış açısının izlerini taşımaktadır. Bununla birlikte modern Batı düşüncesinde dinin irrasyonel bir alan olarak konumlandırılması Weber'in kavramlaştırmasında içsel bir çelişki oluşturur görünmektedir. Bu çelişkinin temelinde ise dinî inanç ile rasyonalite alanlarını birbirinden bağımsız, hatta karşıt kategoriler olarak görme eğilimi yatmaktadır.

Din ile rasyonalite arasındaki ilişkiye tarihsel açıdan bakıldığında, bu iki alanın günümüzde sıkça çatışmalı görülmesine rağmen uzun süre birbirini destekleyerek var olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Weber Hristiyanlıktan devraldığı “huzursuzluk” kavramını rasyonalite kavramıyla birleştirirken bu iki alanın birbiriyle uyumlu olabileceğini öne sürmekten çekinmemiştir. Mann de benzer bir şekilde Hristiyanlığın erken dönemlerinde inanç ile akıl arasında uyumlu bir ilişki bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁷ Bu bağlamda Mesih'in gerçek dışı pratikleri ve büyüü reddederek rasyonel bir inanç çizgisi inşa etmeye çalıştığı; inanç ve etik arasında rasyonel bir bağ kurulduğu ileri sürülmektedir. Bu çerçevede denilebilir ki tarihsel süreçte inanç temelli bir rasyonalite anlayışı geliştirilmiş; dini öğretiler ile rasyonel akıl yürütme arasında bir uzlaş sağlanmıştır. Bu anlayış, Weber'in değer-rasyonalite kavramının doğrudan kaynağıdır; zira burada inanç ve rasyonalite bir çatışma değil birbirini tamamlayan unsurlar olarak konumlandırılmaktadır. Ancak tarihsel gelişim süreci boyunca rasyonalizasyon yalnızca toplumsal düzenin inşasında değil; Avrupa'da çok devletli sistemin oluşumu ve bilimsel düşüncenin gelişiminde de belirleyici bir rol oynamıştır.

AVRUPA'DA RASYONELLEŞME SÜRECİ: ÇOK DEVLETLİ SİSTEM VE BİLİMİN GELİŞİMİ

Mann'e göre din ile rasyonalite arasında tarihsel süreçte kurulan ilişkinin yansımaları Avrupa'nın daha düzenli ve çok devletli bir sisteme evrilmesinde de gözlemlenebilir. Rasyonel düşüncenin yalnızca inanç sistemleriyle değil devletlerarası diplomasi ve bilimsel gelişimle de yakından bağlantılı olduğu söylenebilir. Nitekim Avrupa'daki çok devletli yapının gelişimi aktörlerin daha eşit

koşullara sahip olduğu, çıkarlarının birbirine yaklaştığı ve diplomatik ilişkilerin giderek daha formel rasyonaliteye dayalı bir yapıya kavuştuğu bir süreci ifade etmektedir.⁵⁸ Bu bağlamda Weber'in "rasyonel huzursuzluk" kavramsallaştırmasına eklenilen Durkheimci düzen arayışı Avrupa'da devletleşme ve kurumsallaşma süreçlerinin zeminini oluşturmuştur. Ayrıca dini unsurların rasyonalite ile kurduğu ilişki söz konusu düzen anlayışının başat dinamiği olarak değerlendirilmiştir. Mann'e göre rasyonel huzursuzluk bu süreçle sınırlı kalmamış; aynı zamanda yüksek bilimin ve bilimsel düşüncenin gelişimini kesintili de olsa teşvik eden bir etki yaratmıştır.⁵⁹ Böylece Avrupa'daki çok devletli sistemin rasyonel ve düzenli yapısı ilerlemeci bir tarih anlayışına bağlı olmaksızın bilimsel ilerlemenin ve yüksek bilimlerin gelişiminin önünü açmıştır.

Bununla birlikte Mann bu gelişimi tekil bir faktöre indirgemez. Aksine ilerleyen analizlerinde söz konusu gelişmelerin ideolojik, askerî, siyasi ve iktisadi iktidar ağlarıyla ilişkili olduğunu açıkça ortaya koyar. Nitekim Ardıç'ın ifadesiyle:

Mann'in dört ana iktidar kavramı (iktidarın askerî, siyasi, ideolojik ve ekonomik kaynakları) etrafında ördüğü bu şema, bu tür grand teorilerde sıkça rastlandığı gibi bir indirgemecilik tuzağına düşmekten kaçınır. Zira Mann'e göre söz konusu düzen unsurları birbirlerine indirgenemez, aksine birbirlerine nispetle bağımsızdırlar. Ampirik analizlerinde de Mann tek bir faktörü öne çıkarmaktan özenle kaçınır; genelde birden fazla iktidar kaynağının birbirleriyle ilişki içerisinde yeni "kristalleşmeler" (belli bir tarihsel dönemde istikrar kazanmış oluşumlar) ürettiğini ve billurlaşmış bu iktidar ağının topluca yeni kurumları ya da ilişkiler ağını ördüğünü öne sürer.⁶⁰

Mann, Avrupa'nın tarihsel gelişiminin "mucizevi" niteliğini diğer uygarlıklarla karşılaştırmalı bir perspektiften ele alırken bu sürecin yalnızca tekil bir gerekçe ile temellendirilemeyeceğini savunur. Bu düşüncesini desteklemek üzere Gellner'in ünlü bir ironik karşılaştırmasına başvurur: Gellner, 732'deki Puvatya Savaşı'nı Arapların kazanmış olması durumunda bugün İbn Weber'in "*The Kharejite Ethic and the Spirit of Capitalism*" ("Harici Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu") adlı eserinin modern ekonomik ve örgütsel rasyonalitenin gelişimindeki etkisini tartışıyor olacağımızı ifade etmiştir.⁶¹ Bu ör-

58 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 520.

59 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 536.

60 Ardıç, "İktidarın Dört Atlısı," 263.

61 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 569-570.

nek, Avrupa'daki dönüşümün çok faktörlü doğasına dikkat çekmekte ve rasyonel örgütlenmenin farklı tarihsel koşullarda farklı gelişebileceğine işaret etmektedir. Mann de Avrupa'daki tarihsel dönüşüm sürecinin tek bir faktöre indirgenemeyeceğini, farklı iktidar kaynaklarının etkileşiminden doğan karmaşık dinamiklerin belirleyici olduğunu vurgulamıştır. Ona göre Avrupa iktidarın farklı yönlerini bir araya getirebilme kapasitesi sayesinde diğer uygarlıklardan ayrılmış ve bu özelliğiyle iktidar ağlarının sosyo-ekonomik gelişim sürecinde merkezî bir rol oynamıştır.⁶²

Bununla birlikte Mann tarihsel gelişim konusunda Max Weber ile benzer bir ilgi alanına sahip olmakla beraber Weber'in Batı ile Doğu arasında yaptığı karşılaştırmalarda kullandığı ideal tip kavramsallaştırmasını durağan ve tarihsellikten uzak bulmuş ve bu nedenle eleştirmiştir. Weber modern toplumsal gelişmenin neden Batı'da ortaya çıktığını açıklamak amacıyla Batı'daki toplumsal yapının Doğu'dakinden farklı olarak ademi-merkezî ve sözleşmeye dayalı olduğunu; bu yapının patrimonyalizme karşı rasyonel kazanç elde etme ruhunu ve doğayı fethetmeye yönelik eylemci bir yaklaşımı desteklediğini ileri sürmüştür. Weber'e göre toplumsal dinamizmin doğabilmesi için feodal veya ademi-merkezî bir yapının varlığı zorunludur. Ancak Mann toplumsal gelişmenin merkezileşme ve ademi merkezileşme arasındaki diyalektik etkileşim sonucu ortaya çıktığını savunur. Ona göre bu durum özellikle Yakın Doğu, Akdeniz ve Batı dünyasının tarihsel gelişiminde açıkça görülebilmektedir.⁶³ Bu bağlamda Weber, ilerlemenin ön koşulu olarak ademi-merkezîliği merkeze alırken; Mann iktidar biçimleri arasındaki karşılıklı etkileşimi vurgulayarak, tarihsel süreci çok boyutlu ve ilişkisel bir zeminde açıklar.

Weber'in Batı-Doğu karşılaştırmasına dayalı rasyonelleşme değerlendirmesi Mann'e göre bazı tarihsel unsurları göz ardı etmektedir. Mann farklı iktidar ağlarının etkileşimlerini ve bu ağların tarihsel gelişimini dikkate alarak Weber'in analizine eleştirel bir yaklaşım geliştirmiş; daha ilişkisel ve çok boyutlu bir perspektif önermiştir. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken husus Mann'in eleştirisinin Weber'in ideal tip kavramsallaştırmasına değil; bu ideal tiplerin tarihsel içeriğine yönelik olduğudur. Bununla birlikte her iki düşünür de Avrupa'nın tarihsel gelişimini ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmiştir. Bu noktada Mann'in çalışmalarındaki

62 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 573-575.

63 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 206-207.

yöntemsel zayıflığın Avrupa-merkezcilik olduğu ifade edilmelidir. Mann Avrupa'yı yekpare bir kimlik etrafında birleşen bir yapı olarak değerlendirmiş ve "Avrupa mucizesi" söylemiyle Batı'ya abartılı bir önem atfetmiştir. Mann'in modern devletin yükselişi konusundaki analizlerinin ağırlıklı olarak Batı Avrupa tecrübesine odaklanması; diğer kültürler ve dinler hakkında sınırlı değerlendirmeler yapması çalışmasına yöneltlen temel eleştiriler arasındadır.⁶⁴ Ayrıca Mann'in tarihsel analizlerinin güçlü olmasına karşın mukayeseli analiz bakımından yetersiz kaldığı ifade edilmiştir. Nitekim Avrupa'nın gelişimine dair siyasi, ekonomik ve askerî açılardan ayrıntılı çözümlemeler sunmuş olsa da dünyanın diğer bölgeleri için aynı derinlikte bir analiz gerçekleştirmemiştir.⁶⁵ Bununla birlikte her iki düşünür de modern devletin oluşum sürecine ilişkin analizlerinde bürokrasiyi ve rasyonelleşmeyi tarihsel dönüşümün somut tezahürlerinden biri olarak değerlendirmiştir.

BÜROKRASİ VE ARAÇSAL RASYONALİTE

Mann'e göre insan doğası, din ve kültürün etkisi, Hristiyanlığın dünyayı daha iyi bir yer hâline getirme vaadi, bilimsel alanın gelişimi ve çok devletli bir siyasal yapıya geçiş gibi unsurlar araçsal-rasyonalitenin tarihsel kökenlerini besleyen temel faktörler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda araçsal-rasyonalitenin somutlaştığı en önemli kurumsal yapı ise bürokrasilerdir. Mann, Weber'in bürokrasinin on kurucu unsurunu belirlediği analizini sadeleştirerek bürokratik yapının beş temel niteliğe indirger. Bu niteliklerden ilki bürokratların istihdam edilerek maaşlı çalışan hâline getirilmeleri ve idari tasarruf yetkisinden muaf tutulmalarıdır. Yani bürokratlar karar alma süreçlerinde bağımsız değildirler; daha üst kademelerden gelen kararlar doğrultusunda hareket ederler. İkinci unsur bürokratların niteliklerine göre atanması, terfi ettirilmesi ya da görevden uzaklaştırılmasıdır. Üçüncü ve dördüncü unsurlar ise bürokrasinin merkezî bir idareye bağlı işlevsel bölümler biçiminde örgütlenmesi ve bu bölümlerin hiyerarşik bir yapı içerisinde merkezî bir otorite tarafından yönetilmesidir. Son unsur ise bürokratların toplumun değerlerinden ve politik mücadelelerden yalıtılmaya ça-

64 Ardıç, "İktidarın Dört Atlısı," 272.

65 Ardıç, "İktidarın Dört Atlısı," 272.

lılımlarıdır. Mann, Weber gibi bürokrasinin modern devletin iş-leyişinde ve iktidarın uygulanmasında kritik bir rol oynadığı görüşünü benimser; bürokratik yapının devletin politikadan bağımsız işlevlerini daha etkin şekilde yerine getirmesine imkân sağladığını vurgular.⁶⁶

Nitekim Mann şu tespiti yapar: “Weber bürokrasiyi toplumun politika ve değerlerinde gömülü bulunan ‘maddî’ gerçeklikten izole ederek ‘biçimsel’ ve ‘araçsal’ gerçekliğin hâkimiyetinde görmüştür.”⁶⁷ Bu çerçevede bürokrasinin rasyonelliği, evrenselliği ve araçsal aklın değerden bağımsız işlediği bir alan olarak kurgulanmıştır. Mann’ın yaptığı sadeleştirme de benzer şekilde bürokratların idari tasarruftan çekilmesi ve terfi veya görevden uzaklaştırma süreçlerinin araçsal-rasyonalite üretimiyle bağlantılı hâle getirilmesi esasına dayanır. Ayrıca bürokratik alanda çalışanların maaşlı şekilde istihdam edilmesi, hiyerarşinin buna uygun biçimde inşa edilmesi ve bürokratların toplumsal değerlerden yalıtılması araçsal aklın işleyiş kapasitesini artırmaya yönelik düzenlemeler olarak değerlendirilmiştir. Bu sistem iktidarın uygulanmasındaki sorunları bertaraf etmeyi amaçlamış; araçsal aklın sekteye uğramasını önleyecek şekilde kurgulanmıştır. Ne var ki araçsal-rasyonaliteye dayalı bu bürokratik yapı Weber’in “demir kafes” (*iron cage*) kavramsallaştırmasıyla tanımladığı kapalı, katı ve hiyerarşik sistem anlayışını da beraberinde getirmiştir.⁶⁸ Bununla birlikte Mann, Weber’in devleti bürokrasi ile özdeşleştiren yaklaşımını eleştirir; zira ona göre devlet yalnızca bürokratik bir yapıdan ibaret değildir. Mann devleti siyasi, ideolojik, askerî ve iktisadi güçlerin ilişkilendiği daha karmaşık bir iktidar ağı içerisinde konumlandırır.⁶⁹

Araçsal-rasyonalite bürokratik alanın inşasında belirleyici bir önceliğe sahiptir; zira siyasi ve ekonomik örgütlerdeki (hatta sivil toplumdaki) bürokratik yapı bu rasyonalite anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Bürokrasi örgütsel yapı içerisinde görevlerin hiyerarşik bir düzen içinde formel kurallar ve prosedürler çerçevesinde verimlilik odaklı biçimde gerçekleştirilmesini sağlar. Belirli amaç ve hedeflere ulaşma çabasında bürokrasi ile araçsal akıl birbirini tamamlar.

66 Michael Mann, *İktidarın Tarihi 2: Sınıflar ve Ulus-Devletlerin Yükselişi, 1760–1914*, çev. Ali Rıza Güngen, Gülben Şaş, Elçin Deniz Ela, Hüseyin Ali Sözen, Soner Torlak, Bilgesu Savcı ve Mehmet Sait Türk (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2012), 434, 457–458.

67 Mann, *İktidarın Tarihi 2*, 458.

68 Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, çev. Talcott Parsons (Londra ve New York: Routledge, 1930), 19.

69 Mann, *İktidarın Tarihi 2*, 457–458.

yan iki unsur olarak işlev görür. Ancak bürokratik süreçler idealize edildiği ölçüde verimlilik sağlamayabilir. Nitekim Mann bürokratik yapıların gelişim sürecinde siyasi karar alma mekanizmalarında belirsizlikler, karmaşıklıklar ve güç ilişkilerinin baskı gruplarıyla iç içe geçmesi gibi unsurlara dikkat çeker. Bu durum rasyonel karar alma süreçlerini zayıflatmakta; siyasi fraksiyonculuk, entrikalar, gizli anlaşmalar ve iktidara ulaşma çabaları bürokrasiyi ve askerî yapıyı etkileyerek temel siyasi süreçleri sarsabilmektedir. Dolayısıyla bürokratların toplumsal değerlerden ve siyasi işleyişten tamamen izole olduğu varsayımı pratikte geçerliliğini yitirmektedir. Siyasi aktörler çıkarlarını korumak ve güçlerini artırmak amacıyla stratejik hamlelerde bulunabilmektedir ve bu durum da bürokratik yapıların işleyişini doğrudan etkileyebilmektedir.⁷⁰

Mann bürokratikleşme sürecinde devletin merkezileşmesi ve rasyonelleşmesi açısından ilk önemli ideolojik hareketin Kameralizm olduğunu belirtir. Bu hareket ilk olarak Lutherci Kuzey Almanya ve Katolik Avusturya'nın üniversitelerinde etkisini göstermiştir. Kameralizm devlet yönetiminde sistematik ve rasyonel bir düzenin tesis edilmesini amaçlamıştır. Söz konusu reformlar araçsal aklın pratik uygulamaları olarak ortaya çıkmış; devlet bir makine metaforu üzerinden kurgulanmıştır. Bu anlayışta devlet idarecisi makinenin ustabaşı olarak görülmüş; bu da araçsal aklın devlet yönetimindeki yansıması olmuştur. Bürokratik sistemin eğitilmiş ve uzmanlaşmış görevliler eliyle yürütülmesi gerektiği vurgulanmış; böylece devletin rasyonel, verimli ve etkin bir biçimde yönetilmesi hedeflenmiştir. XVIII. yüzyılda Kameralistler devlet organlarının merkezileştirilmesi, rasyonelleştirilmesi, istatistik verilerle desteklenmesi ve evrensel yönetim ile mali kurallara tabi tutulması gerektiğini savunan bir "yönetim bilimi" geliştirmişlerdir.⁷¹ Bu ideolojik yaklaşım dönemin düşünce yapısıyla da uyum içindedir. Devletin bir makine gibi düşünülmesi Newtoncu-mekanik evren anlayışı ve Aydınlanma fikrinin etkisinin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Evrenin mekanik bir düzenle işlediği fikrinin daraltılmış bir versiyonu devlet yönetiminde nesnel, evrensel ve mekanik bir düzenin tesis edilmesi olarak somutlaşmıştır. Ayrıca bu idealize edilmiş yapının eğitim yoluyla uzmanlaşmış bürokratlar eliyle sürdürülebilir kılınması planlanmış; böylece bürokrasinin araçsal akıl temelinde kendini gerçekleştirmesi amaçlanmıştır.

⁷⁰ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 332-333.

⁷¹ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 461.

Mann'ın Weber ile bürokrasi okumasındaki temel farklılaşma ideal tip kavramına yaklaşımında belirginleşir. Weber ideal tip yöntemini katı bir biçimde kullanmış; bu nedenle Mann onun bürokrasiye ilişkin analizini eleştiriye açık bulmuştur. Nitekim Mann bürokrasinin örgütsel yapısına ilişkin sadeleştirilmiş tanımında şu ifadeye yer verir: "...her biri merkezde toplanan ve işin fonksiyonel kısımlarını oluşturan bölümler hâlinde örgütlenmiş; bölümler işin fonksiyonel kısımlarını ve merkezî bir hiyerarşiyi oluşturmalarının yanında tek genel idareye bağlanmıştır"⁷² Ancak Mann monokratik bürokrasiden bahsederken Weber'in bürokratik makinenin özerkliğini abarttığını, oysa görevlerin yürütme organının belirlediği önceliklere göre hiyerarşik ve işlevsel bir temelde belirlendiğini ileri sürmüştür. Özellikle devlet idaresinin en üst kademelerinde bu sürecin tamamlanmadığına işaret ederek monokratik monarşilerin bürokrasiyi bölerek yönetmeye çalıştığını ifade etmiştir.⁷³ Bu yaklaşım Weber'in ideal tipinin tarihsel gerçekliğe indirgenemeyeceği eleştirisini içerir. Ayrıca Mann'ın tarihsel analizlerinde bürokratik yapının oluşumuna etki eden çok yönlü karmaşık süreçlere vurgu yaptığı görülmektedir. Nitekim bürokratların kendi çıkarlarını gözeten hareket etmeleri⁷⁴ ve araçsal aklın olumsuz sonuçlara da kapı aralayabilme potansiyeli çalışmanın başında sözünü ettiğimiz araçsal akıl ile nesnel akıl arasındaki ayrımı yeniden gündeme getirmektedir. Bu bağlamda Mann'ın bürokrasiye ilişkin analiz ve eleştirileri modern devletin rasyonel bir aktör olarak değerlendirilmesi tartışmalarının temelini oluşturmaktadır.

RASYONEL AKTÖR DEVLETLER VE ARAÇ-RASYONEL POLİTİKALAR

Mann modern devletlerin karmaşık yapısını incelerken bu devletlerin rasyonel bir aktör olarak davranıp davranmadığını da tartışma konusu yapar. Devletlerin rasyonellik düzeyini değerlendirirken farklı devlet kuramlarını ele alır. Mann sosyoloji ve siyaset bilimindeki devlet kuramlarını sınıf, çoğulcu ve seçkinci kuramlar olmak üzere üç başlık altında sınıflandırdıktan sonra seçkinciliği "gerçek seçkincilik" ve "kurumsal devletçilik" biçiminde iki alt

⁷² Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 458.

⁷³ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 88.

⁷⁴ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 460.

kategoriye ayırır. Bu kuramların ardından kendi yaklaşımı olan “örgütsel maddecilik” anlayışını ortaya koymadan önce beşinci bir kuram olarak “karmakarışık etme” adını verdiği yaklaşıma da değinir. Marksistlerin devleti ekonomik güç ilişkileri temelinde açıklama çabalarının üretim tarzı ve sınıf mücadelesine indirgenme eğiliminde olduğunu belirtir. Bu yaklaşım modern Batı Avrupa devletlerini kapitalist bir yapıda tanımlamada isabetli tespitler sunsa da temel zaafî devletin varlığını yalnızca üretim tarzına dayandırmasıdır. Bazı Marksist yaklaşımlar devlete sınırlı bir özerklik tanıma eğiliminde olsalar da nihai kertede ekonomik belirleyiciliğin etkisinden sıyrılamazlar. Bu durum Marksist teorinin açıklama kapasitesini sınırlamış ve ekonomik indirgemecilik söyleminin her devlet tanımında belirginleşmesine yol açmıştır. Sınıf kuramcıları devletin tanımını üretim tarzlarıyla ilişkilendirmeksizin gerçekleştirememişlerdir. Bob Jessop gibi yazarlar devletin görece özerkliği kavramını ortaya atarak ekonomik indirgemeciliğin aşılmasını amaçlamışlardır; ancak bu girişimlerinde devleti sınıf ilişkilerine indirgeme eğiliminden tamamen kurtulabilmiş değillerdir. Bu nedenle devletin karmaşık yapısı söz konusu yaklaşımlar tarafından dar bir çerçevede ele alınmış; devletin geniş kapsamlı bir tanımını yapılamamıştır.⁷⁵

Liberallerin çoğulcu kuramı ise yalnızca modern devleti açıklama amacı taşır. Bu yaklaşıma göre modernleşme süreciyle birlikte siyasal güç kraldan halka geçmiştir. Bu süreç iki dinamik üzerine kurulmuştur: rekabet ve katılım. Rekabet çıkar gruplarını temsil eden partiler ile baskı grupları arasındaki mücadeleyi ifade ederken katılım bu rekabet ortamına katılan aktörlerin sayısındaki artış ifade eder. Bu iki dinamik tamamlandığında çoğulcu kuram poliarşi koşullarının sağlandığını ve gerçek bir demokrasinin inşa edildiğini ileri sürer. Mann de çoğulcu devlet kuramının parti demokrasisinin önemine ve toplumda sınıf sayısından çok daha fazla çıkar grubu olduğuna dair tespitlerini başarılı bulur. Ancak Mann'e göre çoğulcu devlet kuramının iki temel hatası bulunmaktadır. İlk hata devletin özerkliğinin ihmal edilmesi; ikinci hata ise siyasal rekabetin eşit koşullarda gerçekleştiği yönündeki ön kabulle toplumsal eşitsizliklerin göz ardı edilmesidir.⁷⁶ Ayrıca bu teori modern öncesi devletleri açıklayamaz. Seçkin kuram ise XX. yüzyılın başlarında siyasal sınıfın artan etkisini vurgulayarak orta-

⁷⁵ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 54-55.

⁷⁶ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 56.

ya çıkmıştır. Mosca örgütlenmiş azınlıkların örgütsüz çoğunluklar karşısında daha avantajlı olacağını belirtmiştir. Pareto ve Mosca çalışmaları çerçevesinde siyasi seçkinlerin gücünü sivil toplumdan aldığını ancak yeni seçkinlere karşı kırılgan olabileceklerini dile getirmiştir. Özellikle iktidar kaynaklarının denetimi ve bu kaynaklar aracılığıyla elde edilen güç yeni seçkinlerin eski seçkinleri devirmesine olanak tanıyabilir. Mann de bu noktada Pareto ve Mosca'nın görüşleriyle hemfikir olup klasik seçkinci yaklaşımın siyasi gücü devlet ile sivil toplum arasındaki bir dinamik olarak betimlediğini ifade etmiştir.⁷⁷

1980'li yıllardan itibaren sosyologların devlet iktidarının merkeziliği üzerine odaklandıkları görülmektedir. Bu doğrultuda Theda Skocpol devleti özerk çıkarları ve içsel bir mantığı olan bir yapı olarak tanımlamış; çoğulcu ve Marksist kuramları devlet merkezli bir perspektifte birleştirme çabası gütmüştür. Her ne kadar Skocpol bu hedefinde tam anlamıyla başarılı olamamışsa da bu yaklaşım Mann'in "gerçek seçkincilik" ve "kurumsal devletçilik" adını verdiği iki farklı özerklik anlayışının temelini oluşturmuştur. Gerçek seçkinciler devlet yöneticilerini bağımsız bir aktör olarak görmüş ve dağıtımçı bir iktidar anlayışını benimsemişlerdir. Krasner devleti bağımsız bir varlık olarak tanımlamış ve bu yapının kendi kararlarını alıp uygulama kapasitesine sahip olduğunu ileri sürmüştür. Benzer biçimde Levi devleti yöneten aktörlerin kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalışan rasyonel aktörler olduklarını savunmuştur. Kiser ve Hechter ise devleti bütünlük bir aktör olarak tanımlamış ve hedeflerine ulaşmak için rasyonel tercih teorisine dayalı biçimde hareket ettiğini öne sürmüşlerdir. Poggi ise devletin hem kendi çıkarına hem de çoğulcu çıkar yapısına hizmet edebileceğini iddia etmiştir. Gerçek seçkincilere göre sınıf kuramlarının aksine iktidar sivil toplumdan devlete değil; devletten sivil topluma doğru dağılmaktadır. Bu yaklaşımda devlet siyasi iktidarın merkezî unsuru olarak konumlandırılmıştır.⁷⁸

Mann'e göre seçkincilerin devlet kuramına yönelik en önemli katkılarında biri devletlerin uluslararası bir sistem içerisinde jeopolitik aktörler olarak davrandıkları tespitidir. Bu vurgu sınıf kuramcılarının ve çoğulcu yaklaşımların analizlerinde eksik kalmıştır. Seçkinci kuram devletleri egemenlik sahibi ve ulusal çıkarları temsil eden bütüncül aktörler olarak gören realist uluslararası

⁷⁷ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 57.

⁷⁸ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 57-58.

ilişkiler kuramlarından etkilenmiştir. Bu yaklaşıma göre dış politika devletlerin hem kendi çıkarlarını korumak hem de diğer devletlerin çıkarlarından kendilerini koruyabilmek için başvurdukları bir alandır. Devletlerin öncelikli amacı güvenliğin sağlanmasıdır; bunun için savunma yöntemleri geliştirilir ve dönemsel olarak saldırganlık stratejileri benimsenir. Morgenthau'ya göre uluslararası siyasette savaşın olmadığı dönemler yoktur ya bir savaş dönemi ya da savaşa hazırlık dönemi söz konusudur. Görülen dayanışmalar ise kalıcı değil çıkar odaklı ve geçici niteliktedir. Bu nedenle realistler uluslararası siyaseti iş birliği alanı olarak değil; çatışma ve güç mücadelesi alanı olarak görürler. Bu durum uluslararası düzeyde norm inşa etmeyi zorlaştırmaktadır. Mevcut normlar da çoğunlukla güçlü aktörlerin çıkarlarına hizmet edecek biçimde oluşturulmakta ya da gerektiğinde esnetilmektedir.⁷⁹

Realist kuram uluslararası ilişkilerde çatışma ve uyumsuzluk olgusuna odaklanır; ancak modern dönemde devletlerin birbirlerine artan bağımlılık ilişkisini yeterince dikkate almaz. Günümüz devletleri “ulus-ötesi” (*transnational*) ve “hükümet-ötesi” (*supranational*) iktidar ağları içinde konumlanmış durumdadır. Karşılıklı bağımlılık kuramcıları ise bu ağların devletlerin egemenliğini ve bütünlüğünü zayıflatıldığını; buna karşılık yeni normların ve küresel bir düzenin ortaya çıktığını ileri sürerler. Ne var ki hem realist yaklaşım hem de karşılıklı bağımlılık kuramı uluslararası düzeyde barışçıl normların varlığını açıklama konusunda çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Bağımlılık kuramcıları söz konusu normların devletlerin maddi çıkarlarıyla ilişkilendirildiğini savunurken; realistler bu normları devlet çıkarlarının genel hesaplarının bir yansıması olarak yorumlar. Ancak Mann'e göre her iki yaklaşım da ulus-ötesi ya da hükümet-ötesi normların her zaman barışçıl nitelikte olmadığını ve bu normların tam anlamıyla rasyonel, maddi çıkarlara dayanmadığını göz ardı etmektedir. Mann normların her zaman düzen sağlamadığını; kimi zaman güçlü aktörlerin çıkarlarına hizmet ettiğini, şiddeti teşvik edebildiğini ve kaosa neden olabildiğini vurgular. Ayrıca realistlerin savaşın ideolojik boyutlarını açıklamakta yetersiz kaldıklarını belirtir. Örneğin Morgenthau gibi realist düşünürler hegemonik güç dönemleri ile şiddet içeren geçiş dönemleri arasındaki ilişkiyi açıklamakta zorlanmışlardır. Buna karşılık Mann toplumsal güç kaynaklarının çıkar hesaplarını doğ-

⁷⁹ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 58.

rudan etkilediğini; bu hesapların zaman zaman barışçıl ya da şiddet yanlısı normlarla etkileşim içerisinde olabileceğini savunur.⁸⁰

Realizm ve gerçek seçkincilik ile Marksizm ve çoğulculuk ku-ramları arasındaki ortak nokta devleti “insicamlı” ve sistematik bir yapı olarak ele almalarıdır. Mann, Krasner’in devleti uluslararası siyasette çıkar gruplarından bağımsız, kendi çıkar ve amaçlarına göre hareket edebilecek bir özerkliğe sahip, tutarlı bir özne olarak ele aldığını belirtir. Ancak devlet adamları yalnızca devlet çıkarları tarafından şekillendirilmez; aynı zamanda toplumsal kimliklerden de etkilenirler. Bu kimlikler devletten bağımsızdır fakat seçkinlerin sahip oldukları nitelikler aracılığıyla devlet politikalarını etkileyebilirler. Bu durum devletlerin her zaman rasyonel, tutarlı ve “insicamlı” hareket etmediği anlamına gelir. Başka bir deyişle devletler zaman zaman odak noktalarını kaybedebilir ve yalnızca maddi çıkarlarla sınırlı kalmaksızın toplumsal etkiler doğrultusunda da hareket edebilirler. Jessop bu durumu bir zorunluluk olarak değerlendirir; zira devletlerin kaynakları büyük ve bağımsız projeleri tek başına gerçekleştirmek için yeterli değildir. Bu nedenle devlet seçkinlerinin toplumdaki güçlü gruplarla iş birliği yapması kaçınılmazdır. Ayrıca devlet ile toplum arasındaki sınır kalın çizgilerle belirlenmiş değildir; kimi zaman bu sınırlar aşılabilir. Nitekim devlet yetkililerinin çoğunlukla üst sınıflardan geldiği dikkate alındığında bu yetkililerin üst sınıf çıkarlarını koruyacak biçimde hareket edecekleri öngörülebilir. Bu toplumsal kimlikler dış politikada çatışma ya da uzlaşma yönündeki kararları da doğrudan etkileyebilir⁸¹

Bunun yanı sıra devletler bütünlük ve tekil aktörler olarak değerlendirilemez. Devlet adamları homojen bir yapı arz etmezler; farklı gruplar arasında parçalı bir yapı sergilerler. Mann, Tilly’nin devletin homojen bir varlık olarak ele alınmasının gerçeği yansıtmadığı görüşünü aktarır. Yine Mann, Skocpol’un devletin özerkliğinin tarihsel süreçte farklı seviyelerde tezahür ettiği görüşünü paylaşır. Skocpol’a göre modern dönemde anayasalar devlet seçkinlerinin yetkilerini sınırlamıştır. Ancak Skocpol devlet özerkliği kavramını revize ederek devleti kendi içsel mantığı ve çıkarları olan bir yapı olarak tanımlamıştır. Mann burada söz konusu edilen “çıkartların” bireysel aktörleri “mantığın” ise kurumsal yapının işleyişini ifade ettiğini belirtir. Ona göre devletin kurumsal siyasi yapısı yoluyla sağlanan özerklik yalnızca seçkinlerin bağımsızlık düzeyi-

80 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 59.

81 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 60.

ne dayanmaz; aynı zamanda geçmişteki güç mücadelelerinin tarihsel mirası üzerine inşa edilmiştir.⁸²

Bu bağlamda devletin toplumsal güç dinamikleri açısından yalnızca seçkinlerin veya belirli çıkar gruplarının denetiminde olduğu söylenemez. Daha ziyade farklı aktörlerin iş birliğine dayalı bir güç yapılanması söz konusudur. Devlet tüm bu toplumsal ilişkilerin kurumsallaştığı bir yapı olmakla birlikte pasif bir araç değil; aktif bir aktördür. Geçmişte yaşanan toplumsal çatışmaları kurumsallaştırarak yeni çatışmalar üzerinde etkide bulunur. Bu yönüyle devlet toplumsal değişime tamamen açık bir yapı değildir; tarihsel süreçte çatışma ve iş birlikleriyle şekillenmiş bir karakter taşır. Mann devletin toplumsal çatışmalar üzerindeki müdahil, kurumsallaştırıcı rolünü dikkate alarak bu özerkliğe “kurumsal devletçilik” adını vermektedir. Nitekim otoriter rejimlerde dahi bu tür bir kurumsal yapının varlığı seçkinler arasındaki uyumdan daha belirleyici bir unsurdur. Çünkü devlet seçkinlerinin uyumuna dayalı bir açıklama devletin tarihsel gelişimini izah etmek için yeterli değildir. Mann’e göre bu kurumsal devletçilik yaklaşımı modern ulus-devletin oluşumuna ilişkin tarihsel bir açıklama sunma imkânı taşımaktadır.⁸³

Devlet hem bağımsız bir aktör hem de toplumsal ilişkilerin zeminini sağlayan bir yapı olarak işlev görmektedir. Bu nitelikleriyle birlikte kapitalizm gibi dışsal unsurların etkisi altındadır. Bu çerçevede Reuschmeyer ve Evans, Marksist kuram ile gerçek seçkinlik arasında bir köprü kurma çabasıyla kapitalizmin devletler üzerinde sınırlandırıcı bir etkisi olduğunu ileri sürerler. Öte yandan Laumann ve Knoke mevcut tüm kuramlardan faydalananarak devletin karmaşık doğasını bu yolla açıklamaya çalışırlar. Dahası Dahl artan şirket kapitalizmi sonrasında çoğulculuk yaklaşımını revize etmiş ve çoğulculuğun idealize edilmiş demokratik kapitalizm anlayışının etkisiyle sınırlandığını kabul etmiştir. Mann’e göre ise devletin karmaşık yapısını kavrayabilmek için bu kuramların tamamı bir arada değerlendirilmelidir. Zira devlet ne tam anlamıyla özerk ne de tümüyle dış baskılara teslim olan bir yapıdadır. Aksine devlet tarihsel, toplumsal ve ekonomik bağlamların iç içe geçtiği bir çerçevede şekillenmiştir.⁸⁴

82 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 60-61.

83 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 61-62.

84 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 62.

Devleti tekil faktörlere indirgemeye çalışan kuramsal yaklaşımlar onun yapısal karmaşıklığını yeterince açıklayamaz. Devlet çok parçalı ve çok aktörlü bir yapıya sahiptir; farklı departmanlar, hizipler ve özerk yapılara bölünmüştür. Bu durum devleti tutarlı ve yekpare bir aktörden ziyade çoğu zaman kaotik bir yönetim yapısı olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu karmaşık yapı dış politikanın devreye girmesiyle daha da girift hâle gelir; zira devlet hem iç hem de dış baskılar tarafından şekillendirilen bir aktördür. Nitekim Abrams'ın da belirttiği üzere devlet dağınık bir yapının birleşik sembolüdür.⁸⁵

Devletin rasyonelliği ve özerkliği üzerine yürütülen bu tartışmalar bağlamında Mann devletin yapısını açıklamak adına sosyal bilimlerdeki yaklaşımlardan biri olan “dağınıklık-keşmekeş”⁸⁶ olarak adlandırılabilir bir yaklaşımı ele alır. Antropologların benimseydiği bu metafor devletin rasyonel, planlı ve bütünlüklü bir yapı olmaktan ziyade dağınık, çelişkili ve hatalarla malul bir yapıya sahip olduğunu ifade eder. Ancak bu durum devletin hiçbir düzen içinde hareket etmediği anlamına gelmez. Bilakis devletin yaptığı hatalar bile belirli bir düzenin izlerini taşır. Bu düzen ise idealize edilmiş kusursuz bir yapı değildir. Mann devleti ne tekil, yekpare bir rasyonel varlık olarak değerlendirmek gerektiğini ne de devleti yalnızca örgütsel ağlara indirgemek suretiyle geniş yapıları göz ardı etmenin doğru olduğunu belirtir. Ona göre bu iki uç yaklaşımı aşacak bir ara kurama ihtiyaç vardır.⁸⁷

Mann bu sentezci kuramı kendi geliştirdiği “örgütsel maddecilik” ontolojik pozisyona dayandırır. Marksist ve çoğulcu yaklaşımlar tikelleri genelleştirme eğiliminde oldukları için indirgemecidir. Gerçek seçkincilik ve realizm ise devlet aktörlerinin gücünü ve etkisini abartır. Öte yandan “dağınıklık-keşmekeş” yaklaşımı siyasi tikelleri aşırı biçimde çoğaltarak kuramsal dağınıklığa yol açar. Mann'e göre siyasi tikelleri anlamak açısından Weber'in kavramları önemli bir başlangıç noktası oluşturmakla birlikte Weber'in bir devlet kuramı geliştirmedeği açıktır.⁸⁸

Bu çerçevede Mann'ın Amerika Birleşik Devletleri'nin 1945 sonrası politikalarını analiz ederken yaptığı tespitler dikkat çekicidir. Ona göre modern devletlerin araçsal-rasyonel kapasitesi karmaşık

85 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 62-63.

86 Cock-up-foul-up” kavramlarının karşılığı olarak çeviri metinde (Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 769) kullanılan “dağınıklık-büyük hata” yerine “dağınıklık-keşmekeş” ifadesi tercih edilmiştir.

87 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 63.

88 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 63-64.

sosyo-politik dinamikler ve ideolojik sınırlamalar tarafından belirlenir. Mann Amerika'nın emperyal çabalarını daha yumuşak ve pragmatik bir emperyalizm biçimiyle sürdürdüğünü; diğer imparatorluklara kıyasla daha esnek bir yaklaşım benimsediğini belirtir. Ancak bu politikanın tam anlamıyla araçsal akla dayalı bir biçimde yürütülmediğini de vurgular. Amerika'nın 1945 sonrası politikaları yoğun bir ırkçılık algısı ve anarşizm korkusuyla şekillenmiş; bu durum ülkenin seçeneklerini kısıtlamıştır. Mann'e göre Amerikan politikası farklı ülkelerde eşitsizlik, yolsuzluk ve despotizmi derinleştirmiş; bu da direniş hareketlerini artırmış ve kaos ihtimalini güçlendirmiştir. Söz konusu politika aşırı ölçüde duygusal ve anti-komünist düşüncelerle harmanlanmış olup araçsal akıl ilkeleriyle bütünüyle uyumlu değildir.⁸⁹ Bu durum Amerikan dış politikasının karmaşıklığını ve pragmatizminin sınırlarını gözler önüne sererken devlet politikalarının yalnızca materyalist, özerk ve rasyonel temellere dayanmadığını; aynı zamanda duygusal ve ideolojik faktörler tarafından da şekillendirildiğini göstermektedir.

Mann'e göre XX. yüzyılda yalnızca ABD değil dönemin diğer imparatorlukları da benzer karmaşık sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Söz konusu dönemde imparatorlukların pek azı net ekonomik kâr elde edebilmiş; bu durum yalnızca ekonomik kazanç peşinde koşan araçsal akıl perspektifiyle açıklanamayacak bir nitelik arz etmiştir. Mann imparatorlukların genişleme politikalarını şekillendiren unsurlar arasında ekonomik çıkar arayışının yanı sıra duygusal düzlemde zafer arzusu, rakiplerden duyulan güvenlik endişesi, yerel zayıflıklar ve fırsatlar ile birlikte kimi ekonomik motivasyonlara, kimi ise iç politik güçlerini artırmayı hedefleyen çıkar gruplarının etkisinin bulunduğunu belirtir. Ona göre tüm bu etkenler Japonya örneğinde olduğu gibi imparatorlukların adım adım ilerlemesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede araçsal aklın sınırları belirginleşir; zira imparatorluk politikaları yalnızca rasyonel ekonomik ve jeopolitik hesaplamalarla değil aynı zamanda duygusal, güvenlik odaklı ve politik çıkar temelli motivasyonlarla şekillendirilmiştir. İmparatorlukların genişleme stratejileri potansiyel ekonomik kazanç beklentisinin yanı sıra çok boyutlu etkenlerin bir araya geldiği karmaşık bir süreci ifade eder. Öte yandan Avrupa'da XX. yüzyılın başlarında seküler ideolojilerin yükselişi araçsal akla dayalı rasyonel karar alma kapasitesinin önüne yeni

89 Michael Mann, *İktidarın Tarihi 3: Küresel İmparatorluklar ve Devrim, 1890–1945*, çev. Ali Ruza Güngen ve Özgür Balkılıç (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 121.

engeller çıkarmış; böylece imparatorlukların genişleme süreçlerinde ideolojik ve duygusal motivasyonların etkisi daha da artmıştır.⁹⁰

Mann XIX. yüzyılda Avrupa’da dini ideolojilerin zayıflamasının ardından, XX. yüzyılda Komünizm, Faşizm ve Japon militarizmi gibi seküler kurtuluş ideolojilerinin yükselişe geçtiğini ifade eder. Bu ideolojilerin yükselişi araçsal akla dayalı rasyonel karar alma kapasitesinin zayıflamasına neden olmuştur. Zira bu ideolojiler hem bireysel hem de devlet düzeyinde çıkarların zarar görmesine yol açmış; kimi zaman da bu çıkarların aleyhine işlemiştir. Örneğin kapitalist ülkelerdeki güçlü Komünizm karşıtlığı Hitler’e karşı ortak bir direniş sergilenmesini veya Amerikan gayriresmî imparatorluğunun ekonomik kalkınma politikalarının uygulanmasını engellemiştir. Mann’e göre siyasi iktidar ilişkilerinde ideolojik iktidarı harekete geçiren başat örgütler “öncü” partiler ile Japonya’daki öncü ordu gibi yapılardır. Bu tür yapıların başarıya ulaştığı yerlerde yarı-totaliter devlet yapılarının ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Bu bağlamda araçsal-rasyonel eylem kapasitesi ideolojik ve duygusal yaklaşımların etkisiyle sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla XX. yüzyılın ikinci yarısı özellikle Soğuk Savaş dönemi olağanüstü bir ideolojik iktidar biçiminin ve araçsal aklın sınırlarının net biçimde ortaya çıktığı bir dönem olarak değerlendirilebilir.⁹¹

Benzer bir durum XX. yüzyılın başlarında da gözlemlenmektedir. Örneğin Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı öncesindeki siyasi durumu ideolojik motivasyonların araçsal-rasyonaliteye baskın geldiğinin somut bir örneğini teşkil eder. Çar II. Nikola’nın ilahi hakla yönetme inancı ve Romanov hanedanına tabi muhafazakâr çevrenin ideolojik yönelimi reform çabalarının baskı politikaları ve verilen tavizlerin geri çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu durum Rusya’daki siyasal istikrarı tehdit etmiş; halk arasında büyüyen hoşnutsuzluk dalgaları ise muhafazakâr elitleri savaş yoluyla vatansever duyguları harekete geçirerek bu hoşnutsuzluğu bastırma-ya yöneltmiştir. Dolayısıyla ideolojik baskılar araçsal aklın önüne geçmiş ve Rusya’nın savaşa girme kararının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.⁹² Bu örnek yalnızca Rusya ile sınırlı değildir; Almanya’da askerî liderliğin Fransa’da milliyetçi çıkarların ve İngiltere’de sömürge politikalarının da tarih boyunca ideolojik motivasyonlarla araçsal akı bastırıldığı pek çok örnek mevcuttur.

⁹⁰ Mann, *İktidarın Tarihi* 3, 136-137.

⁹¹ Mann, *İktidarın Tarihi* 3, 545.

⁹² Mann, *İktidarın Tarihi* 3, 208.

Öte yandan Mann'in ilişkiselliğe dayalı yaklaşımı çerçevesinde ideolojik motivasyonların yol açtığı kriz dönemlerinde araçsal aklın olumlu biçimde işlediği örneklerle de değinmek gerekir. Bu bağlamda Kuzeybatı Avrupa demokrasileri kriz dönemlerinde rasyonel ve pragmatik yaklaşımlar benimseyerek demokratik yapıyı muhafaza etme ve güçlendirme çabası içerisinde olmuşlardır. Nitekim Kuzeybatı Avrupa'da demokrasi Birinci Dünya Savaşı öncesinde inşa edilmiş ve kurumsallaşmıştır. Bu nedenle ekonomik durgunluk dönemleri ve güçlü işçi hareketlerine rağmen faşizm bu coğrafyada marjinal kalmış; sosyalistler komünistlere, muhafazakârlar ise organik milliyetçi hareketlere karşı direnebilmişlerdir. Her iki grup da salıncak seçmenlerin ve siyasi merkezin taleplerine odaklanan araçsal bir siyasal rasyonalitenin izlerini taşımıştır. Bu pragmatik yaklaşım kriz dönemlerine verilen tepkilerde siyasi merkeze yönelimi, oy hakkının genişletilmesini ve liberal demokrasinin sosyal ya da liberal-emekçi ittifakına dayalı bir yapı hâline gelmesini beraberinde getirmiştir. Sonuç itibarıyla Kuzeybatı Avrupa'da demokrasi faşist ya da muhafazakâr despotik hareketlere maruz kalmaksızın kendi kendini idame ettirebilen bir yapı hâline gelmiştir.⁹³ Araçsal aklın demokratik sistemleri muhafaza edici işlevine değinildikten sonra savaş gibi yıkıcı süreçlerde araçsal-rasyonel saiklerin işleyişinin incelenmesi kavramın iki zıt bağlamda nasıl işlediğini anlamak açısından önemli bir imkân sunmaktadır.

SAVAŞI ANLAMAK VE RASYONALİTE

Tarihsel sosyoloji geleneğinde, savaşın bağımsız bir faktör olarak devlet oluşumu başta olmak üzere çeşitli sosyal süreçlerdeki kritik rolüne dikkat çeken ilk kişiler *Coercion, Capital, and European States*⁹⁴ (1990) isimli çalışmasıyla Charles Tilly ile beraber Michael Mann'dir. Bu isimlere göre savaş olgusu özellikle (feodal ve modern

93 Mann, *İktidarın Tarihi* 3, 397. Mann'in Kuzeybatı Avrupa demokrasileri üzerinden yaptığı araçsal aklın kriz anlarında demokratik yapıları koruyacağı yönündeki olumlu çıkarıma karşılık, Donald Trump'ın ikinci kez başkan seçilmesi, liberal demokrasilerin popülist ve otoriter eğilimlere açık olduğunu göstermektedir. Bu durum, kriz anlarında ideolojik motivasyonların güç kazandığını gösteren güncel bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Mann'in bu meseleye yönelik muhtemel bir yorumu, ilerleyen zamanlarda yeni ve dikkat çekici bir tartışma başlığı oluşturabilir.

94 Charles Tilly'nin adı geçen eseri bu konudaki öncü çalışmalardan biridir. Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992* (Cambridge, MA: Blackwell, 1990).

dönem) Avrupa tarihi söz konusu olduğunda belirleyici önemde olmuştur. İnsan doğasının rasyonel yönüne özellikle vurgu yapan Michael Mann savaş olgusunun özellikle de Birinci Dünya Savaşı gibi yıkıcı sonuçlara yol açmış bir savaşın hangi rasyonel saiklerle açıklanabileceği sorusu etrafında önemli bir sorgulama yürütür. Bu bağlamda söz konusu savaşın yıkıcılığını şu sözlerle dile getirir:

Birinci Dünya Savaşı, toplumsal tarihte bir dönüm noktasıydı, bu savaşın sonuçları 20. yüzyılı kesin bir biçimde belirleyicidir.⁹⁵ Savaşın nedenlerini saptamak, modern toplumu anlamak açısından da aslîdir. Bu savaş aynı zamanda dehşetli merakımızı da cezbetmektedir: Başka hiçbir savaş bu kadar insanın canına mal olmamıştır. Savaşın bir ahlak hikâyesi olarak anlamı, nedensel ve muazzam ölümcüllüğünü bile aşmaktadır. Yüzyıllar süresince dünyaya hâkim olan Avrupa'nın çok-devletli uygarlığı açısından, bu savaş neredeyse bir intihar teşebbüsüdür.⁹⁶

Mann'in bu ifadeleri savaş olgusunun yalnızca toplumsal tarih açısından değil aynı zamanda insan aklının sınırlarını anlama açısından da önemli bir dönüm noktasını temsil ettiğini ortaya koyar. Ona göre savaş insan toplumlarının rasyonel kapasitelerinin sorgulanmasına neden olacak kadar yıkıcı bir olgudur. Nitekim böylesine büyük ölçekte bir yıkım “Nasıl olur da rasyonel gerekçelerle meşrulaştırılıp hayata geçirilebilir?” sorusunu gündeme getirir.⁹⁷ Bu bağlamda savaş gibi milyonlarca insanın ölümüne neden olan kararların hangi akıl yürütmelerle alındığı, bu kararların insan rasyonelliğiyle nasıl bağdaştırılabildiği sorgulanmaya muhtaçtır.

Özellikle bürokratik yapılardan beklenen devletin çıkarlarını ve toplumsal düzeni gözetmek iken kimi zaman bu yapıların kendi devletlerini bile bile zarara uğratacak kararlar üretebilmeleri teorik olarak öngörülen rasyonelliğin sınırlarını zorlamaktadır. Mann'in yaklaşımı bu tür çelişkili durumların yalnızca teori çerçevesinde değil tarihsel gerçeklikler bağlamında da irdelenmesi gerektiğini öne sürer. Zira böylesi durumlar teorik varsayımların ötesine geçerek tarihsel olgulara ilişkin soruların sorulmasını ve tarihsel sosyoloji okumalarının ilişkisellik temelinde derinleştirilmesini gerekli

95 Direkt alıntıda ilk cümlelinin çevirisi hatalıdır. İlk cümlelinin orijinali şöyledir: “World War I was a turning point in the history of society, its outcomes decisively determining the twentieth century.” Anlaşılır olması için önerilen çeviri şöyledir: “Birinci Dünya Savaşı, sonuçları yirminci yüzyılı belirleyen, toplum tarihinde bir dönüm noktası olmuştur.”

96 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 765.

97 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 765.

kılar. Bu doğrultuda savaş gibi rasyonalite sınırlarını zorlayan toplumsal olayların analizi Mann'ın toplumsal iktidar kuramındaki araçsal-rasyonalite kavramının sınırlarını ortaya koyma ve tarihsel örnekler üzerinden bu sınırların neden ve nasıl aşılabildiğini açıklama imkânı sunmaktadır.

Savaşlar yalnızca jeopolitik ve ekonomik gerekçelerle değil; aynı zamanda toplumsal, ideolojik ve duygusal nedenlerle de meydana gelmektedir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı örneğinde olduğu gibi devletler arasındaki çıkar çatışmaları ve anlaşmazlıklar belirli bir noktadan sonra savaş olgusunu rasyonel bir çözüm alternatifi olarak görmelerine yol açmıştır. Bu bağlamda mikrorealitist okulun “dağınıklık-keşmekeş” kavramsallaştırması dikkate değerdir. Bu yaklaşıma göre devletler arası krizlerin temelinde çoğunlukla kaotik ortamlar ve uyumsuzluklar bulunmaktadır. Bu durum devletlerin kimi zaman tutarsız ve hatalı kararlar alabileceklerinin göstergesidir. Dolayısıyla savaşın nedenleri yalnızca mantıksal ve kasıtlı stratejik kararlarla açıklanamaz; aynı zamanda beklenmedik, öngörülemeyen ve irrasyonel unsurların da bu süreçlerde etkili olduğu görülmektedir.⁹⁸

Bu çerçevede savaşın nedenlerini anlama süreci bürokratik yapıların araçsal rasyonalitesinin sınırlarının ötesine geçmeyi zorunlu kılmaktadır. Mann'ın İkinci Dünya Savaşı üzerine yaptığı analizler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Mann'e göre Adolf Hitler en başından itibaren savaş çıkarma niyetindeydi ve bu niyet salt ekonomik ya da jeopolitik çıkarlarla açıklanamayacak ölçüde kişisel ve ideolojik bir motivasyona dayanıyordu. Mann, Hitler'in savaş kararının onun Sosyal Darwinist dünya görüşünün bir ürünü olduğunu ve Hitler'in varlığı olmaksızın İkinci Dünya Savaşı'nın meydana gelmeyeceğini ileri sürmektedir.⁹⁹

Bu değerlendirme teorik ön varsayımları aşan ilişkisellik temelli çok boyutlu bir çözümlemenin gerekliliğini ortaya koyar. Her ne kadar araçsal-rasyonel perspektiften bakıldığında savaş kimi durumlarda işlevsel bir çözüm yolu olarak görülebilse de¹⁰⁰ özellikle her iki dünya savaşında da öngörülemeyen gelişmeler karmaşa ve kontrolün kaybedildiği süreçler yaşanmıştır.¹⁰¹ Bu durum araçsal akıl temelinde yapılan açıklamaların sınırlı kaldığını; savaş kararla-

⁹⁸ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 766.

⁹⁹ Mann, *İktidarın Tarihi* 3, 504, 506–507.

¹⁰⁰ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 769.

¹⁰¹ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 766.

rının arkasında toplumsal, ideolojik, duygusal ve bireysel faktörlerin etkisinin göz ardı edilemeyecek derecede belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

Savaşın meşruiyeti ve rasyonel bir araç olarak görülüp görülemeyeceği meselesi Michael Mann'ın tarihsel sosyoloji perspektifinde önemli bir tartışma alanı oluşturur. Mann'e göre¹⁰² savaş yalnızca rasyonel bir jeopolitik çıkarın kaçınılmaz sonucu olarak değerlendirilemez.¹⁰³ Ancak realizm ve rasyonel seçim kuramları çerçevesinde şekillenen diplomatik tarih okumaları savaşın nedenlerini genellikle devlet adamlarının, diplomatların ve ordu komutanlarının yorumladıkları ölçüde jeopolitik çıkarlarla ilişkilendirme eğilimindedir. Bu yaklaşım üç temel varsayıma dayanır: Birincisi devletlerin belirli "çıkarlarının" bulunduğu veya en azından devlet adamlarının bu çıkarları temsil ettiği; ikincisi devlet çıkarlarının sürekli olarak çatışma hâlinde olduğu; üçüncüsü ise savaşın çıkarların korunması adına tehlikeli olsa da normal bir olgu olarak görülebileceği kabulüdür. Bu çerçevede devletlerin hedeflerine ulaşmasında savaş (özellikle nükleer gibi) aşırı yıkıcı bir niteliğe bürünmediği sürece rasyonel bir araç ve potansiyel bir sonuç olarak değerlendirilir.¹⁰⁴ Ayrıca zaman zaman tarafların araçsal-rasyonalite anlayışları girilen savaşın sınırlı bir savaş olarak kalmasına da olanak tanıyabilir.¹⁰⁵

Ancak Mann'ın dikkat çektiği üzere¹⁰⁶ saldırganlık modern dönemde artık eski rejimlerde olduğu gibi yalnızca askerî elitlerin veya devlet adamlarının aşırı militarist tutumlarından kaynaklanmamaktadır. Savaşların arkasında realist veya kapitalist çıkarların yanı sıra sosyolojik sebeplerin de bulunduğunu vurgular. Aktörlerin kendi rasyonel yaklaşımlarını sorgulamaksızın hareket ettiklerini belirten Mann bu aktörlerin çoğu zaman geçerli olanın insan aklından öte yapısal güçler (devletler) olduğunu fark ettiklerini ifade eder. Dolayısıyla savaş irrasyonel bir olgu olmasına rağmen bu irrasyonelliğin savaşın başını çeken aktörlerce fark edilmekte olduğu ve bu aktörlerin savaşın öngörülemezliğini kabullenmek zo-

102 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 781.

103 Bu kısımda Türkçe çeviriye referans verilse de metni kontrol edecek olan okuyucular tam tersini okuyacaktır çünkü İngilizce çevirisinde "Thus the war was not the rational outcome of rational geopolitics" olan cümle Türkçeye hatalı biçimde "Böylece savaş, rasyonel jeopolitiğin rasyonel bir sonucuydu." şeklinde çevrilmiştir.

104 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 769.

105 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 125.

106 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 780.

runda kaldıkları belirtilir. Mann bu noktada realizme itiraz ederek devletlere tekil fail statüsü atfedilmediği sürece onlara rasyonalite veya irrasyonelite isnat edilemeyeceğini savunur. Zira devletler belirli biçimlerde tekil görünseler de müzakere eden, tehditte bulunan ve savaş ilan eden aktörler aslında devlet adamlarıdır ve bu aktörler çoğul yapıdadır.¹⁰⁷

Bu eleştiri Mann'ın tarihsel sosyolojiye dayalı ilişkisel yaklaşımının özünü açık bir şekilde yansıtır. Mann devlet gibi soyut kavramlara kişilik atfetmenin metodolojik bir hata olduğunu belirtir. Neticede onun yaklaşımının temelinde Avrupa toplumlarının irrasyonelliğinden ziyade iki farklı rasyonel hesaplamanın öngörülemez biçimde karşılıklı etkileşimi yer alır. Savaşlarda tüm devletler hem iç politika hem de jeopolitik düzlemde farklı ve geçici davranış kalıpları sergiler. Bu durum diğer devletlerin tepkilerini öngörmeyi güçleştirir ve böylece sorun irrasyonel aktörlerin varlığından değil; öngörülemez, birbirini etkileyen, çoğul kimliklere sahip aktörlerin stratejik tercihlerinden kaynaklanır.¹⁰⁸

Mann bu yaklaşımla birlikte devletlerin davranışlarını tözleştirerek tekil ve homojen yapılar olarak ele almanın hatalı olduğunu ortaya koyar. Ona göre devletler yöneticilerin içinde bulunduğu ilişkisel süreçlerin bir parçasıdır ve bu bağlamda iktisadi faaliyetlerin araçsallaştırılması ile devletin askerî amaçlar için kullanılması-na ilişkin süreçler birbiriyle iç içedir. Mann, merkantilizm sonrası dönemde devletin ve ekonominin belirli hedefler doğrultusunda araçsallaştırıldığını ve bu durumun dönemin rasyonel temelini oluşturduğunu ifade eder. Devletler ekonomik faaliyetleri ve bürokratik yapılarını kısa süreli sömürge savaşları aracılığıyla daha verimli koloniler elde etmek amacıyla kullanmışlardır. Bu strateji yalnızca ekonomik tahakkümü değil gelecekteki savaş hazırlıkları için gerekli ekonomik avantajı da sağlamıştır. Merkantilist politikalar altında devletler ekonomik faaliyetleri askerî güç üretmek ve ulusal güvenliği sağlamak için yönlendirmiştir. Böylelikle savaş devletler için rasyonel bir seçenek hâline gelmiş; ekonomik çıkarlarla askerî amaçlar arasında sistematik bir bağ kurulmuştur.¹⁰⁹

Merkantilizm sonrası dönemde ekonomik faaliyetlerin ve devlet aygıtının askerî hedefler doğrultusunda araçsallaştırılması modern dönemde de devam etmiştir. Michael Mann, *Devletler, Sa-*

107 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 782.

108 Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 783.

109 Mann, *İktidarın Tarihi* 1, 539–540.

vaş ve Kapitalizm başlıklı kitabında modern dönemde devletlerin askerî ve jeopolitik stratejilerini belirleyip savaş hazırlıkları yaparken araçsal-rasyonalite anlayışını benimsediklerini belirtir. Devletler kârlarını maksimize etmek ve kayıplarını minimize etmek amacıyla rasyonel stratejiler geliştirmişlerdir. Bu yaklaşım özellikle XIX. yüzyılda Avrupa devletlerinin genişleme politikalarında jeopolitik ve ekonomik hedeflerin birbirine içkin hâle gelmesiyle somutlaşmıştır. Modern devletler savaş hazırlıklarını sürdürürken kazanma ihtimallerini ve savaşın maliyetini hesaplamış; bu durum askerî organizasyonların daha profesyonel ve bürokratik bir yapıya kavuşmasını zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla askerî organizasyonlar ve stratejik karar alıcı elitler savaş kararlarını bir devlet politikası olarak şekillendirmişlerdir. Ancak Mann, savaş kararlarının her zaman bu ölçüde rasyonel hesaplamalarla alınamayacağını da vurgular. Özellikle nükleer silahların devreye girmesiyle birlikte araçsal aklın sınırları daha da belirgin hâle gelmiştir; zira her ne kadar bu silahların etkileri teknik olarak hesaplanabilse de olası bir nükleer savaşın insanlık açısından sebep olacağı yıkımın sonuçları rasyonel hesaplamalarla kolayca öngörülemez.¹¹⁰

Savaşların araçsal-rasyonel bağlamda değerlendirilmesi yalnızca jeopolitik ve ekonomik çıkarlarla sınırlı değildir. Bu süreçte kullanılan araçların ve amaçların etkileşimi bazen rasyonel hesaplamaların irrasyonel sonuçlar doğurmasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla savaşa dair belirli hedefler ve araçların rasyonelliği savaşların bütünüyle rasyonel addedilmesini mümkün kılmaz. Mann, *On Wars* başlıklı son kitabında savaşların rasyonelitesi üzerine yürüttüğü tartışmada bu değerlendirmeyi iki temel unsur üzerinden yapılandırır: amaçlar ve araçlar. Araçların rasyonelliği savaşa ilişkin kararların alınmasında etkili bir değerlendirme süreci yürütülüp yürütülmediğiyle ilgilidir. Buna karşın araçların irrasyonelliği savaş kararının aceleci biçimde yetersiz bilgiyle duygusal veya ideolojik saiklerle alınmasıyla ilişkilidir. Mann'e göre her hatalı savaş kararı irrasyonel değildir; savaşın rasyonelliği karar anında mevcut olan bilgi koşulları ve amaçlar dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Ancak daha karmaşık olan mesele savaş kararlarının ardındaki amaçların rasyonelliğidir. Zira savaşın sağladığı fayda çoğu zaman küçük bir elit gruba hizmet eder; geniş toplumsal kesimler için yarar sağlamaz. Mann burada da savaşların

110 Michael Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri*, çev. Se-mih Türkoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011), 163–170.

yalnızca ekonomik çıkarlar veya jeopolitik zorunluluklarla değil şan, şöret, onur ve ideolojik hedefler doğrultusunda da yürütüldüğünü belirtir. Bu bağlamda Weber'in değer-rasyonalitesi anlayışına atıf yapan Mann belirli bir değere sorgulamaksızın bağlılığın savaşın irrasyonel niteliğini artırabileceğini savunur. Savaşların büyük çoğunluğunun geniş toplumsal faydadan yoksun olması nedeniyle irrasyonel olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Bu çerçevede savaşların rasyonelliğini kavrayabilmek için araçlar, amaçlar, başarı ihtimalleri ve toplumsal faydalar birlikte dikkate alınmalıdır.¹¹¹ Ayrıca araçsal-rasyonel eylem yalnızca modern devlet yönetimlerinde ve savaşların planlanmasında değil; bürokratik yapıların işleyişinde ve üretim süreçlerinin akılcılaştırılmasında da etkisini sürdürmektedir.

ÜRETİM SÜRECİNİN MEKANİZASYONU

Max Weber'in bürokrasi anlayışı büyük ölçekli organizasyonların daha etkin yönetimi adına geliştirilmiş hiyerarşik yapıların ve kuralların gerekliliğini vurgular. Bu anlayış düzen, öngörülebilirlik ve verimlilik ilkeleri doğrultusunda işleyen bürokratik sistemlerin toplumsal yapının rasyonelleşme sürecinde oynadığı merkezî role işaret eder. Söz konusu rasyonelleşme eğilimi yalnızca kamu yönetimi ile sınırlı kalmamış; sanayi devrimiyle birlikte üretim süreçlerine de derinlemesine nüfuz etmiştir. Sanayi devriminden itibaren üretim süreçlerinin mekanizasyonu bürokratik rasyonalitenin ekonomik alana taşınarak üretim sürecinin standartlaşması ve verimliliğin artırılması yolunda araçsal aklın temel bir ilke hâline gelmesine yol açmıştır.

Üretim mekanizasyonunun etkisi yalnızca ekonomik büyümeyi hızlandırmakla kalmamış; aynı zamanda sınıfsal yapıların dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Araçsal-rasyonalite ilkelerinin üretim süreçlerine uygulanması iş akışlarının düzenlenmesini, maliyetlerin azaltılmasını ve daha ucuz, standart ürünlerin seri üretimini mümkün kılmıştır. Bu dönüşüm Weber'in bürokrasinin devlet aygıtındaki etkileriyle üretim sürecindeki değişimler arasında güçlü bir paralellik olduğunu gösterir. Nitekim Michael Mann de üretim sürecinde meydana gelen bu yapısal dönüşümlerin sa-

111 Michael Mann, *On Wars* (New Haven: Yale University Press, 2023), 5–7.

dece ekonomik sonuçlarını değil sınıfsal yapılar üzerindeki etkilerini de sistematik bir şekilde analiz etmiştir.

Mann işverenlerin üretimi mekanize etme ve rasyonelleştirme yönündeki çabalarının zanaatkâr ayrıcalıklarını hedef alarak toplumsal sınıflar arasında önemli bir yeniden yapılandırmaya yol açtığını belirtir. Bu süreçte zanaatkâr sınıfı gerilerken yarı-vasıflı işçi sınıfı yükselişe geçmiştir.¹¹² Buhar gücünün üretim süreçlerine dâhil edilmesiyle birlikte rasyonalizasyon ve mekanizasyon hız kazanmış, üretimin makineleşmesiyle birlikte sınıfsal geçişlilik hızlanmıştır.¹¹³ Özellikle geleneksel olmayan işletmelerde yoğun bir biçimde gerçekleşen bu dönüşüm güçlü meslek örgütleriyle karşı karşıya kalmayan işverenlerin lehine işlemiştir. Bu işletmelerde zanaatkâr sınıfı toplumsal hiyerarşide alt kademelere gerilerken üretim işçileri daha üst konumlara yükselebilmiş; böylece iş gücü yapısında köklü bir değişim meydana gelmiştir.

Mann'e göre bu süreç sonucunda toplumsal sınıflar arasındaki farklı statüler silinmiş; üretim sürecinde yer alan tüm işçiler benzer istihdam koşullarına tabi tutulmuştur. Bu durum zanaatkârların toplumsal konumunun kaybı ve işçilerin tek bir ücretli emek sınıfı altında toplanması sonucunu doğurmuştur.¹¹⁴ Böylelikle araçsal-rasyonalite anlayışı bürokratik ilkelerden üretim süreçlerine doğru genişleyerek toplumsal tabakalaşmanın yeniden şekillenmesinde belirleyici bir unsur hâline gelmiştir.

Bu dönüşüm Aydınlanma sonrası dönemin paradokslarından birini de gözler önüne serer. Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi'nin vadettiği eşitlik idealini ironik bir biçimde gerçekleştirmiştir; ancak bu eşitlik işçi sınıfının neredeyse tamamının aynı sömürü koşullarına maruz kalması şeklinde tezahür etmiştir. Mann'in analizinde araçsal-rasyonalite toplumsal eşitlik idealini kapitalist üretim ilişkilerinin belirlediği koşullar altında gerçekleştirmiş; fakat bu eşitlik emeğin sömürüye açık hâle gelmesi pahasına sağlanmıştır. Dolayısıyla araçsal-rasyonalite ekonomik rasyonalizasyon sürecinde kapitalist rasyonalitenin bir alt başlığı olarak işlev görmüş ve üretim süreçlerinin verimliliğini artırırken toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretilmesine zemin hazırlamıştır.

¹¹² Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 627.

¹¹³ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 628.

¹¹⁴ Mann, *İktidarın Tarihi* 2, 633.

KAPİTALİST RASYONALİTE VE ARAÇSAL RASYONALİTE

Üretim süreçlerinin bürokratik ilkeler doğrultusunda rasyonelleştirilmesi ve mekanizasyon yoluyla standardize edilmesi kapitalist rasyonalite anlayışı ile doğrudan ilişkilidir. Ancak bu ilişki araçsal-rasyonalite kavramının daha dar bir yorumu olan kapitalist rasyonaliteyi merkezine alan farklı bir okumayı da beraberinde getirir. Bu noktada Max Weber'in kapitalist rasyonalite anlayışı ile Michael Mann'ın araçsal rasyonalitenin kapsamına ilişkin değerlendirmeleri arasındaki farklılıkların belirgin hâle getirilmesi önem arz etmektedir.

Mann'e göre özellikle Sanayi Devrimi sonrası dönemde gelişen kapitalist piyasa ekonomisinin mantığının tek geçerli rasyonalite biçimi olarak kabul edilmesi hatalı bir yaklaşımdır. Weber'in çalışmaları rasyonelleşme sürecinin temelinde kapitalist rasyonalitenin bulunduğuna işaret etse de Mann bu bakış açısının sınırlı olduğunu savunur. Mann'ın¹¹⁵ ifadesiyle kapitalist piyasa mantığının hem toplumsal hem de siyasal alanlarda hâkim olan yegâne akıl yürütme biçimi olarak görülmesi doğru değildir. Zira kapitalist rasyonalitenin sınırları vardır ve bu sınırlar özellikle devletlerin karar alma süreçlerinde belirginleşmektedir.

Mann kapitalistlerin temel kaygılarının çoğunlukla ekonomik kârı maksimize etmekle sınırlı olduğunu belirtir. Kapitalist aktörler faaliyetlerini genellikle yerel düzeyde yoğunlaştırır; dış politika meselelerine ise doğrudan müdahil olma eğilimi göstermezler. Mann bu durumu şu şekilde açıklar:

Kapitalistlerin ana meşguliyeti kâr elde etmek, tercihen riskli değil güvenli kâr yapmaktır. Kapitalistler, hassas bir ilgi gösterebilirler ve kâr oranına ilişkin -vergilendirme, sübvansiyonlar, ücret oranları, sendikalar ve benzer yerel meselelerde- yoğun bir şekilde lobi faaliyeti yürütürler de, nadiren kendilerini dış politikaya dâhil eder. Kendi adlarına siyasetçiler iktidarda kalmaya çalışır ve normalde ulusal kapitalist ekonomiyi sağlığının bunun için temel oluşturduğunu fark ederler.¹¹⁶

Bu bağlamda Mann kapitalist rasyonalite ile araçsal rasyonalite arasında yapısal bir ayrım yapar. Kapitalist rasyonalite, araçsal rasyonalitenin yalnızca bir alt biçimidir; temel hedefi ekonomik kazanç ve piyasa verimliliği üzerine kuruludur. Bu anlayış piyasa

¹¹⁵ Mann, *İktidarın Tarihi* 3, 167.

¹¹⁶ Mann, *İktidarın Tarihi* 3, 167.

mekanizmalarını kâr maksimizasyonu rekabetçi stratejiler ve ekonomik büyüme hedefi doğrultusunda şekillendirir. Ancak araçsal rasyonalite kavramı ekonomik hedeflerin ötesine geçerek toplumsal, siyasi ve ideolojik amaçları da kapsayan daha geniş bir çerçevede değerlendirilmelidir.

Devletler açısından araçsal rasyonalite yalnızca ekonomik büyüme ve piyasa çıkarlarını değil; aynı zamanda siyasi istikrarın sağlanması, toplumsal taleplerin dengelenmesi, farklı çıkar gruplarının ihtiyaçlarının gözetilmesi gibi çok boyutlu bir işleyişi içerir. Bu anlamda araçsal rasyonalitenin kapsamı kapitalist rasyonalite anlayışının dar sınırlarını aşar. Devletler yalnızca piyasa mantığı doğrultusunda değil toplumsal, siyasi ve ideolojik baskılar altında çoğu zaman krizlere yanıt olarak pragmatik kararlar almak durumunda kalırlar. Bu nedenle devletlerin savaş, ahlak veya dış politika gibi konularda aldığı kararların salt ekonomik çıkarlarla açıklanamayacağı, daha karmaşık dinamiklerin etkili olduğu açıktır.¹¹⁷

Mann'ın analizinde kapitalist rasyonalite ile araçsal rasyonalitenin sınırlarının net bir şekilde çizilmesi özellikle kapitalist mantığın hâkimiyetinin arttığı dönemlerde bu mantığın ötesine geçerek daha geniş bir perspektiften değerlendirme yapma imkânı sağlar. Bu nedenle Mann rasyonel huzursuzluk kavramına yeniden odaklanarak kapitalist çıkar hesaplarının ötesine geçen siyasi ve toplumsal güç dinamiklerinin etkisi altındaki rasyonalite anlayışını vurgular.

RASYONEL VE KÜRESEL HUZURSUZLUK YENİDEN

Kapitalist rasyonalite ile araçsal rasyonalitenin birbirinden ayrıldığı noktaların devletlerin ve toplumların ilerlemeye yönelik motivasyonlarında ve insanlık tarihindeki dinamik süreçlerde nasıl tezahür ettiğini önceki başlıklarda tartışmış bulunmaktayız. Bu tartışmanın devamı niteliğinde Michael Mann *The Sources of Social Power* adlı eserinin dördüncü cildinde “rasyonel huzursuzluk” kavramını yeniden ele alır ve bu kavramın küresel boyut kazanan bir toplumsal dinamikle olan ilişkisini derinleştirir.

Mann başlangıçta yalnızca Avrupalı, sonrasında Batılı ve nihayetinde tüm dünya uygarlıklarının iştirak ettiği yaratıcı bir dinamizm-

¹¹⁷ Mann, *İktidarın Tarihi* 3, 167-168.

den söz eder. Bu dinamizmin kaynağına ilişkin olarak “bu dinamik nihayetinde neye dayanmaktadır?” sorusunu gündeme getirir. Bu çerçevede Max Weber’in Batı medeniyetinin özünde “rasyonel bir huzursuzluk ruhunun” bulunduğu yönündeki görüşünü hatırlatır. Weber’e göre bu ruh insan aklının mevcut dünyadan memnuniyetsizlikle birleşmesi sonucu rasyonel eylemler aracılığıyla dünyayı dönüştürme ve iyileştirme dürtüsünü teşvik etmektedir. Mann bu görüşün belirgin şekilde Avrupa-merkezci olduğunu belirtmekle birlikte kendi yaklaşımının da bu merkezîliği bütünüyle aşmadığını teslim eder. Yine de Mann bu kavramı daha geniş bir bağlama yerleştirerek rasyonel huzursuzluğun modern uygarlığın kısa ve öz bir tanımlaması olabileceğini ifade eder. Mann bu kavramın insan dinamizminin ikili doğası ile yakından ilişkili olduğunu vurgular; her ilerlemenin ardında bir karanlık yön bulunduğu gibi her felaketin içinde de bir umut ışığı barınabileceğini ileri sürer. Bu ikiliğin farkına varılarak ilerlemenin getirdiği faydalar maksimize edilirken olası risklerin en aza indirgenmesi gerektiğini belirtir. Bununla birlikte Mann bu üretken dinamizmin yalnızca insan doğasından kaynaklanamayacağını özellikle vurgular; zira bazı medeniyetler tarihsel süreçte diğerlerine göre daha dinamik olmuşlardır ve Mann “bizimki belki de en ısrarlı dinamik olanıdır” diyerek Batı medeniyetini diğerlerinden ayırır.¹¹⁸

Bu sürecin kökeninde Avrupa’nın Hristiyan ekümenliği ile tarihsel bağlantısını dile getiren Mann’in daha önce eserinin birinci cildinde vurguladığı üzere Avrupa çok aktörlü ve rekabetçi bir medeniyettir; fakat bu rekabet “herkesin herkesle savaşına” dönüşmeden Hristiyan normları çerçevesinde gerçekleşmiş ve modern kapitalizmin temelini teşkil etmiştir.¹¹⁹ Mann’in geç-modern toplumlar için önerisi de bu çerçevede şekillenir: Güç aktörleri arasındaki düzenlenmiş rekabet ortamını muhafaza ederek ilerlemeyi kaosa sürüklemekten teşvik etmek. Bu yaklaşım ekonomik ve politik güçlerin dengeli bir şekilde dağıtılmasını ve toplumsal refahın artırılmasını öngörmektedir. Mann küreselleşmenin sunduğu zenginlik, sağlık ve boş zaman gibi kazanımların yanı sıra çevresel bozulma, toplumsal eşitsizlikler ve büyük ölçekli çatışma potansiyeli gibi riskler taşıdığını ifade eder. Bu nedenle küreselleşmenin sağ-

118 Michael Mann, *The Sources of Social Power, Volume 4: Globalizations, 1945–2011* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 422.

119 Mann, *İktidarın Tarihi 1*, 573–574.

ladığı faydalar değerlendirilirken olası olumsuz sonuçların azaltılması elzemdir.¹²⁰

Bu bağlamda daha önce değindiğimiz George Ritzer'in McDonaldlaşma teorisinin de benzer bir perspektif sunduğu söylenebilir. McDonaldlaşma modelinin küresel ölçekte yayılması çevresel bozulmayı ve sosyal eşitsizlikleri artırma potansiyeline sahiptir. Araçsal-rasyonel bir piyasa sisteminin öngördüğü verimlilik, öngörülebilirlik ve hesaplanabilirlik gibi ilkeler doğanın ve toplumsal yapıların nesnel koşulları hesaba katılmaksızın uygulandığında hem çevreye hem de topluma zarar verebilir. Bu durum bireyler ve toplumlar üzerindeki baskıyı artırarak çatışma riskini yükseltebilir. Bu nedenle Mann insanlığın küreselleşmenin sunduğu fırsatlardan yararlanırken aynı zamanda bu sürecin potansiyel tehditlerine karşı da dikkatli ve duyarlı olması gerektiğini vurgular. Bu çerçevede uluslararası iş birliğinin artırılması ve güçlü kurumların inşası edilmesi Mann'in önerileri arasında yer almaktadır.¹²¹

SONUÇ

Mann'in teorik ve ampirik çalışmalarında önemli bir konuma yerleştirdiği rasyonalizasyon kavramı Max Weber'in tarihsel gelişimi açıklamak amacıyla başvurduğu en temel kavramlardan biridir. Weber'e göre tarihsel dönüşümün itici gücü rasyonelleşme eğiliminin artmasıdır. Ne var ki bu eğilim her ne kadar bir ilerleme unsuru olarak görülmüş olsa da sonuçları itibarıyla "dünyanın büyüünün bozulmasına" yol açmış ve modern insanları bir "demir kafes"in içine hapsedmiştir. Weber Batı'nın tarihsel gelişimini bir "mucize" olarak nitelendirirken bu gelişimi rasyonelleşme eğilimine dayandırmış ve böylelikle Avrupa-merkezci bir okuma gerçekleştirmiştir. Michael Mann de kendi iktidar teorisini inşa ederken Weber'in bu teorik mirasından etkilenmiş, Batı'nın gelişimini "dinamik" bir süreç olarak ele almış ve bu süreçte Avrupa-merkezci bir perspektif benimsemiştir. Mann her ne kadar rasyonel huzursuzluğu yeniden işlevselleştirmeye çalışsa da kendisi de Avrupa-merkezcilikten tam olarak sıyrılamamıştır. Bununla birlikte Mann, Weber'in teorik sınırlarını aşmayı başarmış ve bu aşımı üç temel yöntemle gerçekleştirmiştir.

120 Mann, *The Sources of Social Power*, Vol. 4, 422.

121 Mann, *The Sources of Social Power*, Vol. 4, 423.

Mann'ın Weberci sınırları aşma biçimlerinden ilki iktidar teorisini dörtlü bir yapıya oturtarak ideolojik, ekonomik, siyasi ve askerî iktidar kaynaklarının tarihsel ilişkilerini esas alan bir ilişkisel perspektif geliştirmesidir. İkinci olarak Marx'ın sınıf vurgusu ile Durkheim'ın toplumsal normlar ve düzen analizini kendi teorisine dâhil ederek sosyal bilimlerdeki farklı kuramsal yaklaşımları bir araya getirmiştir. Üçüncü olarak ise bürokratik yapıların dönüşümü, modern devletin işleyişi, savaşlar ve üretim sürecinin mekanizasyonuna dair yaptığı tartışmaları tarihsel verilerle temellendirerek kuramsal çerçevesini bu tarihsel çözümlemelere dayalı olarak ortaya koymuştur.

Mann araçsal-rasyonalitenin en güçlü biçimde bürokratik alan ve modern devletin işleyişinde tezahür ettiği varsayımından yola çıkarak Weber'in ideal tip analiz yöntemini eleştiriye tabi tutar. Bununla birlikte Weberci ideal tipin tek boyutlu yapısına karşılık bürokrasi ve devleti “karmaşık” ve “çok aktörlü” yapılar olarak ele alır ve analizini bu doğrultuda genişletir. Mann devletlerin ve bürokrasilerin yalnızca bütünlüklü kurumsal yapılar olmadığını, aynı zamanda failerin eylemleriyle şekillendiğini vurgular. Bu doğrultuda alınan politik kararların değer rasyonalitesi ile duygusal ve ideolojik faktörlerden bütünüyle yalıtılamadığını tespit eder. Bu yaklaşım rasyonalitenin çok boyutlu doğasına ve zaman zaman hâkim olduğu varsayılan alanlara erişemediğine işaret eder. Mann ayrıca Kuzeybatı Avrupa demokrasisine dair analizlerinde araçsal-rasyonalite kavramını yalnızca olumsuz veya çelişkili yönleriyle değil özellikle kriz dönemlerinde demokrasiye katkıları bağlamında sosyal ve idari işlevselliği ile birlikte ele alarak değerlendirmiştir.

Mann'ın araçsal-rasyonalite kavramına yaklaşımı bu kavramın Weberci çerçevesini hem genişletmekte hem de ona eleştirel bir boyut kazandırmaktadır. Weber araçsal-rasyonalitenin belirli bir hedefe ulaşmak için en uygun araçların seçimi olduğunu ileri sürerken Mann bu kavramı yalnızca bir hedefe ulaşma yöntemi olarak değil aynı zamanda toplumsal krizlere çözüm üretme kapasitesi taşıyan işlevsel bir yöntem olarak değerlendirir. Buna ek olarak Mann araçsal-rasyonalite ile kapitalist rasyonalitenin birbirinden ayrılması gerektiğini vurgular; zira araçsal-rasyonalitenin yalnızca ekonomik değil toplumsal ve siyasal meselelerde de dengeleyici bir yönü bulunmaktadır. Bu çerçevede Mann araçsal-rasyonalite kavramını çok boyutlu bir biçimde hem teorik hem pratik düzeyde tartışmaya açmıştır.

Sonuç olarak bu çalışmada Michael Mann'ın *The Sources of Social Power* adlı kitap serisinde araçsal-rasyonalitenin nasıl değerlendirildiğini ve kavramın onun teorik çerçevesinde nasıl kullanıldığını tartıştık. Çalışmanın sunduğu çözümleme gelecekte gerçekleştirilecek sosyolojik araştırmalara kurumların işleyişinin anlaşılması ve geliştirilmesi bağlamında katkı sunma potansiyeline sahiptir. Araçsal-rasyonalite türünün tarihsel süreç içerisindeki dönüşümünün izlerini sürmek Weber'in "demir kafes"inin demirlerinin ne derece bükülebileceğini düşünme imkânı tanımaktadır. Bu çerçevede içinde bulunulan bölgede giderek yoğunlaşan savaş, etnik temizlik ve soykırım gibi olguların açıklanmasına katkı sağlama ihtimali söz konusudur. Ayrıca Türkiye toplumunun anomi, duyguların yoğunluğu ve değerlerin akışkanlığı gibi sorunlarına dair daha kapsamlı ve derinlemesine çözüm önerileri geliştirilmesine de zemin hazırlayabilir.

KAYNAKÇA

- Ardıç, Nurullah. "İktidarın Dört Atlısı: Michael Mann ve Tarihsel Sosyoloji." *Toplum ve Bilim*, sy 123 (2012): 258–285.
- Benton, Tim ve Ian Craib. *Sosyal Bilim Felsefesi*. Çev. Ünsal Tatlıcan ve Burcu Binay. 1. baskı. İstanbul: Sentez Yayınları, 2008.
- Brubaker, Rogers. *Rasyonalitenin Sınırları: Max Weber'in Sosyal ve Ahlaki Düşüncesi Üzerine Bir Deneme*. Çev. Güney Çeğin ve Baysar Tanıyan. 1. baskı. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- Collins, Randall. *Max Weber: Bir Kılavuz*. Çev. Taylan Banguoğlu. 1. baskı. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- Çiğdem, Ahmet. *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*. 1. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Kalberg, Stephen. "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History." *American Journal of Sociology* 85, no. 5 (1980): 1145–1179. <https://doi.org/10.1086/227128>.
- Mann, Michael. *Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri*. Çev. Semih Türkoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011.
- Mann, Michael. *İktidarın Tarihi 1: Başlangıcından MS 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*. Çev. Esin Saraçoğlu, Soner Torlak, Emre Kolay, Olcay Sevimli. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2012a.

- Mann, Michael. *İktidarın Tarihi 2: Sınıflar ve Ulus-Devletlerin Yükselişi, 1760–1914*. Çev. Ali Rıza Güngen, Gülben Şaş, Elçin Deniz Ela, Hüseyin Ali Sözen, Soner Torlak, Bilgesu Savcı, Mehmet Sait Türk. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2012b.
- Mann, Michael. *İktidarın Tarihi 3: Küresel İmparatorluklar ve Devrim, 1890–1945*. Çev. Ali Rıza Güngen, Özgür Balkılıç. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- Mann, Michael. *The Sources of Social Power, Volume 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Mann, Michael. *The Sources of Social Power, Volume 2: The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Mann, Michael. *The Sources of Social Power, Volume 3: Global Empires and Revolution, 1890–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Mann, Michael. *The Sources of Social Power, Volume 4: Globalizations, 1945–2011*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Mann, Michael. *On Wars*. New Haven: Yale University Press, 2023.
- Öğüt, Vefa Saygın. *Metodolojik Bireyciliğin Eleştirisi: Sosyal Bilimlerin Nesnesine Dair Realist Bir Girişim*. 1. basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Ritzer, George. *Toplumsal McDonaldlaştırılması: Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme*. Çev. Şükrü Süer Kaya. 2. baskı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Slaterry, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirler*. Çev. Özlem Balkız, Gülhan Demiriz, Hacer Harlak, Cevdet Özdemir, Şebnem Özkan ve Ümit Tatlıcan. 6. baskı. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2015.
- Smith, Philip. *Kültürel Kuram*. Çev. Selime Güzelsan ve İbrahim Gündoğdu. 2. baskı. İstanbul: Babil Yayınları, 2007.
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990*. Oxford: Blackwell, 1990.
- Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Çev. Talcott Parsons. Londra ve New York: Routledge, 1930.
- Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*. Çev. Taha Parla. İstanbul: Hür Yayınları, 1993.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev. Zeynep Gürata. 2. baskı. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999.
- Weber, Max. *Economy and Society*. Totowa, New Jersey: Bedminster Press, 1921/1968.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum 1*. Çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.

WEBER AND SOCIAL POWER: MICHAEL MANN'S USE OF THE CONCEPT OF INSTRUMENTAL RATIONALITY

Abstract

Rationalization is one of the central concepts capturing the spirit of modernity. Max Weber argued that the drive toward rationalization is a key force behind historical transformation, with instrumental rationality emerging as the dominant mode of action in the modern era. Instrumental rationality, in Weber's formulation, refers to the strategic organization of actions to achieve specific goals. Michael Mann, a prominent historical sociologist influenced by Weber, investigates the development of power relations and their sources by analyzing the means employed by power-wielding actors to realize their objectives. This article explores how Mann adopts and reinterprets the notion of instrumental rationality within his analysis of power, particularly as articulated in his four-volume opus *The Sources of Social Power*. Through a comparative conceptual analysis, the article examines the positioning of instrumental rationality within Mann's multidimensional theory of power. It also reassesses Weber's theory of rationalization in light of Mann's historical-sociological approach. The central argument is that Mann reconfigures Weber's theory of power across four dimensions—economic, military, political, and ideological—integrating Marx's focus on class, Durkheim's concern for social order, and other theoretical perspectives to construct a robust analytical framework supported by historical evidence. In doing so, Mann expands and deepens Weber's analysis, presenting rationality not only as a means of instrumental efficiency but also as a dynamic structure capable of responding to and resolving social crises. His work thus brings renewed clarity and critical depth to Weber's concept of rationality.

Keywords: Max Weber, Michael Mann, Instrumental Rationality, Social Power, Theory of Power, Relationality, Social Theory.